

ตามหาผู้หญิง

ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์:

การอ่านย้อนประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์

ด้วยมุมมองสตรีนิยม

6

Tracing Women in Thammasat University:
A Feminist Re-reading of Thammasat's History

รับบทความ 9 เมษายน 2568
แก้ไขบทความ 26 พฤษภาคม 2568
ตอบรับบทความ 28 พฤษภาคม 2568

โกสุม โอมพรนุวัฒน์¹
Kosum Omphornuwat
นงค์ลักษณ์ บัทเลอร์²
Nonglak Butler

1 อาจารย์ วิทยาลัยสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
เลขที่ 2 ถนนพระจันทร์ แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กทม. 10120
Lecturer, College of Interdisciplinary Studies, Thammasat University
2 Phrachan Road, Phra Barom Maha Ratchawang, Phra Nakhon, Bangkok 10200
*Corresponding author, e-mail: kosum@tu.ac.th

2 นักวิชาการอิสระ
Independent scholar

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอการศึกษาบทบาทและสถานะของผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยมุ่งสำรวจความสัมพันธ์ระหว่างประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์กับการมองเห็นและการจดจำผู้หญิงในบริบทของสถาบันอุดมศึกษาไทย การศึกษานี้เป็นการวิจัยเอกสารเชิงคุณภาพ โดยรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นและชั้นรองที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในช่วงปี พ.ศ. 2477–2567 เป็นเวลา 90 ปี ภายใต้กรอบแนวคิดประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยม ซึ่งเน้นการฟื้นคืนเสียง ประสบการณ์ และความทรงจำของผู้หญิงที่ถูกกลบเกลื่อนหรือลบเลือนในการเขียนประวัติศาสตร์กระแสหลัก ผลการศึกษาพบว่า แม้มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ถูกจัดจําว่าเป็นพื้นที่แห่งเสรีภาพ ความเสมอภาค และประชาธิปไตย ทว่าการปรากฏของผู้หญิงในเอกสารทางสถาบัน อนุสรณ์สถาน และกระบวนการรำลึกทางประวัติศาสตร์ยังคงมีอย่างจำกัดและมีลักษณะชายเป็นศูนย์กลาง นอกจากนี้ การศึกษานี้ยังได้วิเคราะห์ความเงียบงัน การเลือกจํา และการไม่ระลึกถึง ในฐานะปฏิบัติการทางอำนาจที่มีผลต่อการสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ บทความนี้จึงไม่เพียงชี้ให้เห็นการขาดหายของผู้หญิงจากหน้าประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์ แต่ยังทำหน้าที่ท้าทายวิธีคิดและโครงสร้างอำนาจของกระบวนการผลิตซ้ำความรู้แบบเดิม พร้อมเสนอว่าการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ด้วยแนวคิดสตรีนิยมสามารถเปิดพื้นที่ใหม่ให้การเล่าเรื่องที่หลากหลายครอบคลุม และวิพากษ์โครงสร้างอำนาจได้อย่างลึกซึ้ง

คำสำคัญ : ประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยม ผู้หญิง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Abstract

This research article explores the roles and status of women at Thammasat University, focusing on how its institutional history has shaped their visibility and remembrance within Thai higher education. Using qualitative documentary research, the study analyzes primary and secondary sources spanning the 90-year history of Thammasat University (1934–2024), framed through feminist historiography. This framework centers the recovery of women’s voices, experiences, and memories—often overlooked or erased in mainstream historical narratives. The findings reveal that although Thammasat University has a reputation as a bastion of freedom, equality, and democracy, women remain marginal in institutional records, memorials, and commemorative practices, which are largely informed by androcentric perspectives. The study interrogates this marginalization—through silence, selective remembrance, and exclusion—as a form of power that shapes the production of knowledge about women within the institution. The article not only highlights women’s absence from official histories but also challenges dominant epistemologies and power structures underpinning conventional knowledge production. It argues that feminist historical approaches can create space for more inclusive, critical, and diverse narratives, and provide deeper insight into the interplay between institutional memory, power, and academic discourse.

Keywords: Feminist historiography, women in higher education, Thammasat University, gender and memory, Thai higher education

บทนำ

จากหน้าประวัติศาสตร์และความเป็นมาของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยเก่าแก่อันดับสองของประเทศ และเป็นมหาวิทยาลัยเปิดแห่งแรกของประเทศไทย เมื่อแรกเริ่มก่อตั้งและสถาปนาเป็น “มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง” (ม.ธ.ก.) เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2477 จากแนวคิดของ ศ.ดร.ปรีดี พนมยงค์ ท่านผู้ประศาสน์การคนแรกและคนเดียวของมหาวิทยาลัย เพื่อนำไปสู่สิทธิ โอกาส เสรีภาพ ความเสมอภาค และความเท่าเทียมทางด้านการศึกษาระหว่างราษฎร อันเป็นหนึ่งในประกาศคณะราษฎร และหนึ่งในหลัก 6 ประการ ข้อ 6 ระบุว่า “จะต้องให้การศึกษอย่างเต็มที่แก่ราษฎร” (คณะราษฎร, 2475)

ประวัติศาสตร์และการก่อตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์สังคมการเมืองครั้งสำคัญ ตั้งแต่เหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยคณะราษฎร เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 จนนำมาสู่การก่อตั้งมหาวิทยาลัยในปี พ.ศ. 2477 (ฐาปนันท์ นิพิฏฐกุล, 2556) ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิดสงครามมหาเอเซีย-ยุโรป ระหว่างปี พ.ศ. 2484-2488 มหาวิทยาลัยเป็นศูนย์กลางติดต่อประสานงานกับฝ่ายสัมพันธมิตร เสรีไทยทั้งในประเทศและต่างประเทศ การรัฐประหารวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 นำไปสู่การตัดคำว่า “วิชา” และ “การเมือง” ออกในเวลาต่อมา (พระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2495) ส่วนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 และ เหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ถูกใช้เป็นพื้นที่การต่อสู้อุดมการณ์ทางการเมืองของนักศึกษาทั้งจากภายในมหาวิทยาลัยและจากสถาบันอื่น รวมทั้งประชาชน จากทั้งสองเหตุการณ์ของเดือนตุลาคมของปีดังกล่าว ทำให้ผู้คนโดยทั่วไปจดจำมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ว่าทุกพื้นที่ทุกตารางนิ้วของที่นี่เชื่อมโยงเหตุการณ์สำคัญทางสังคมการเมืองระดับประเทศและสากล เกิดบุคคลในประวัติศาสตร์ในฐานะผู้บริหาร และนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่เป็นนักเคลื่อนไหวทางการเมือง อีกทั้งยังเป็นพื้นที่เคลื่อนไหวทางการเมืองให้กับแนวร่วมจากภายนอกมหาวิทยาลัยให้กับนักศึกษาจากสถาบันการศึกษาแห่งอื่นและประชาชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จึงเป็นพื้นที่แสดงจุดยืนทางการเมือง สิทธิ เสรีภาพ ประชาธิปไตย ที่อยู่เคียงข้างประชาชนและสังคมไทย ดังคำขวัญ “ฉันรักธรรมศาสตร์ เพราะธรรมศาสตร์สอนให้ฉันรักประชาชน” (กุหลาบ สายประดิษฐ์, 2565)

เหตุการณ์ทางการเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวได้นำไปสู่การจัดงานรำลึก นิทรรศการ กิจกรรม การสร้างอนุสรณ์สถาน และการตั้งชื่อพื้นที่ภายในมหาวิทยาลัย ดังเช่น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ อาทิ อนุสาวรีย์ ศ.ดร.ปรีดี พนมยงค์ ที่ลานปรีดี หน้าตึกโดม หอสมุดปรีดี พนมยงค์ (เดิมคือหอสมุดแห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ห้องอนุสรณ์สถานปรีดี พนมยงค์ ชั้น 2 ของตึกโดม วิทยาลัยนานาชาติปรีดี พนมยงค์ หอประชุมศรีบูรพา (เดิมคือหอประชุมเล็ก) อนุสาวรีย์ ศ.ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ที่คณะเศรษฐศาสตร์ หอสมุดสัญญา ธรรมศักดิ์ ที่คณะนิติศาสตร์ ลานโพธิ์ กำแพงประวัติศาสตร์และการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตย สวนประติมากรรมประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และ หอประชุมจารุพงษ์ ทองสินธุ์ เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์รังสิต อาทิ อนุสาวรีย์ ศ.ดร.ปรีดี พนมยงค์ และ ศ.ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ลานปรีดี-ป๋วย หอสมุดป๋วย อึ๊งภากรณ์ วิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ (เดิมคือสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร) และ อุทยานการเรียนรู้ป๋วย 100 ปี นอกจากนี้ ยังมีการจัดกิจกรรมงานรำลึกประจำปี เช่น วันปรีดีในวันที่ 11 พฤษภาคม วันเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน วันสถาปนามหาวิทยาลัยในวันที่ 27 มิถุนายน วันสันติภาพไทยในวันที่ 16 สิงหาคม และงานรำลึกเหตุการณ์ในวันที่ 14 ตุลาคม 2516 กับ เหตุการณ์วันที่ 6 ตุลาคม 2519 ตามลำดับ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการเป็นพื้นที่สถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาที่มีความเชื่อมโยงกับบุคคล และเหตุการณ์ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองของประเทศ

เมื่อพิจารณาพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ภายในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นอนุสรณ์สถาน อาคาร ห้องประชุม หรือกิจกรรมรำลึกประจำปี ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับบุคคลสำคัญชาย ทั้งในเชิงสัญลักษณ์และเชิงอุดมการณ์ ทว่า “ผู้หญิง” กลับปรากฏอยู่ในฐานะผู้ร่วมเหตุการณ์อย่างเงียบงัน ซึ่งสอดคล้องกับข้อสังเกตของเกอร์ดา เลอร์เนอร์ (Lerner, 1975) ที่ชี้ให้เห็นว่า ประวัติศาสตร์กระแสหลักมัก ละเลยหรือทำให้ผู้หญิงหายไปจากพื้นที่การจดจำของสังคม ในขณะที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ถูกยกย่องให้เป็น “ตลาดวิชาของประชาชน” และ “พื้นที่แห่งเสรีภาพ” การไม่ปรากฏของผู้หญิงในประวัติศาสตร์อย่าง ชัดเจน ไม่เพียงเป็นการลบเลือนตัวตนของผู้หญิงจากการบันทึกในเชิงสถาบันเท่านั้น หากยังสะท้อนถึง กระบวนการผลิตซ้ำความรู้ที่มีลักษณะชายเป็นศูนย์กลาง (Androcentrism) และขาดการวิพากษ์ผ่านมุมมอง ของเพศสถานะ

บทความนี้จึงมุ่ง “ตามหา” ผู้หญิงในประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์ โดยใช้กรอบแนวคิดของ ประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยม (Feminist historiography) ที่เน้นการกู้คืนเสียงจากชายขอบ (Scott, 1986) การเปิดพื้นที่ให้ความทรงจำ อารมณ์ และประสบการณ์ส่วนตัวกลายเป็นแหล่งข้อมูลที่ชอบธรรม (Hartman, 2019) ตลอดจนการตั้งคำถามต่ออำนาจการบอกเล่า (Power of narrative) ที่ซ่อนอยู่ในวิธีการเขียน ประวัติศาสตร์แบบเดิม โดยในบริบทของงานศึกษานี้ “ผู้หญิง” หมายถึงบุคคลเพศหญิงในหลากหลายสถานะที่มีความ เกี่ยวข้องกับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นผู้บริหาร อาจารย์ นักศึกษา บุคลากร เจ้าหน้าที่ นักกิจกรรม และศิษย์เก่าหญิง ซึ่งพิจารณาจากการปรากฏในเอกสารหลักฐานเชิงประวัติศาสตร์ การมีบทบาท ในเหตุการณ์สำคัญ หรือการเคลื่อนไหวเชิงสังคมและวิชาการ เพื่อให้ครอบคลุมทั้ง “ผู้หญิงที่ปรากฏ” และ “ผู้หญิงที่หายไป” จากพื้นที่การบันทึกทางประวัติศาสตร์ อันเป็นการเปิดพื้นที่ให้กับเสียงและประสบการณ์ที่ เคยถูกทำให้เงียบ การศึกษานี้เสนอว่า บทบาทของผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ไม่ควรถูกมองว่าเป็น เพียง “ผู้ร่วมอยู่” (Passive presence / Being present but silent) ที่ไม่ได้ถูกบันทึกว่าเป็นผู้มีบทบาท สำคัญ หากแต่เป็น “ผู้กระทำ” (Active agent / Historical actor) ที่มีบทบาทในการลงมือทำและกำหนด ทิศทางของเหตุการณ์ มีพลังในการสร้างความเปลี่ยนแปลง

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมประวัติศาสตร์ บทบาทและสถานะของผู้หญิงใน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ผ่านมุมมองสตรีนิยม

การทบทวนวรรณกรรม

ประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยม

ประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยม (Feminist historiography) เติบโตมาจากขบวนการเคลื่อนไหว ประวัติศาสตร์ของผู้หญิง (Women's history movement) และขบวนการเคลื่อนไหวประวัติศาสตร์สังคม (Social history movement) ในสหรัฐอเมริกาในค.ศ. 1980 ต่อมานักวิชาการผิวสี นักวิชาการแอฟริกัน และ ศิลปินในสหรัฐอเมริกา นำแนวคิดนี้ไปใช้ศึกษาการปลดปล่อยอาณานิคมในเอเชียและแอฟริกา ดังนั้น วิธีทาง ประวัติศาสตร์สตรีนิยมจึงสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการศึกษาประเด็นต่างๆ รวมไปถึง การทำความเข้าใจ เพศสถานะในฐานะที่เป็นส่วนสำคัญหนึ่งของเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ สอดคล้องกับการศึกษาของ โจน สก็อตต์ (Scott, 1986) ที่ชี้ให้เห็นว่า ประวัติศาสตร์ของผู้หญิงให้ความสำคัญกับ “การกู้คืน” ประสบการณ์

ของผู้หญิง ส่วนประวัติศาสตร์สตรีนิยมมุ่งศึกษาถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางเพศสถานะ การปฏิบัติการของอำนาจ การแบ่งงาน การประกอบสร้างเพศสถานะ ควบคู่ไปกับประวัติศาสตร์เพศวิถี และประวัติศาสตร์ของบุคคลหลากหลายทางเพศ (LGBTQ+)

การศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้หญิงไม่ใช่การศึกษาเรื่องเล่าหลัก (Grand narrative) แต่เป็นการยืนยันการศึกษาความหลากหลาย (Hartman, 2019) ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้หญิง จำเป็นต้องอาศัยหลักการวิจัยแนวสตรีนิยม ชาร์ลีน แนนกี เฮสส์-บีเบอร์ (Hesse-Biber, 2012) ย้ำว่าการวิจัยแนวสตรีนิยมมีความเป็นสหวิทยาการ (Interdisciplinarity) คือ การบูรณาการสหสาขาวิชาเพื่อสร้างองค์ความรู้ อีกทั้งยังเป็นการวิจัยที่คำนึงถึงอัตลักษณ์ทับซ้อน (Intersectionality) นั่นคือ การอธิบายถึงการที่ระบบการแบ่งหมวดหมู่ตามเพศ เชื้อชาติ ชาติพันธุ์ รสนิยมทางเพศ อัตลักษณ์ทางเพศ ความพิการ ชนชั้น และ "อัตลักษณ์ทับซ้อน" อื่น ๆ สร้างพลวัตและผลกระทบที่เป็นลักษณะเฉพาะ (Crenshaw, 1991)

ดังนั้น การวิจัยแนวสตรีนิยม จึงหมายถึงการศึกษาประสบการณ์ที่หลากหลาย เปิดโอกาสให้มีการถกเถียงถึงวิธี การตั้งสมมติฐาน รูปแบบ ค่านิยม และวิเคราะห์ข้อมูล การศึกษากลุ่มชายขอบอย่างเข้าถึงตั้งแต่การสำรวจปรากฏการณ์ผ่านมุมมองและเงื่อนไขของชุมชนที่ถูกทำให้เป็นชายขอบ การสร้างวิธีทำงานที่หลากหลาย โดยวิธีการต้องมีหลักจริยธรรมและซื่อสัตย์

เมื่อประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยมถูกนำมาเชื่อมโยงกับการเมืองปัจจุบัน ทำให้ประสบการณ์และเรื่องราวของผู้หญิงไม่ถูกปิดตาย ไม่ถูกมองข้าม เป็นการสร้างแนวทางใหม่ให้กับการวิจัยและการวิเคราะห์ปฏิบัติการอำนาจ การเขียนประวัติศาสตร์จึงเป็นการสร้างทางเลือกใหม่ให้กับสิ่งต่าง ๆ รวมถึงคนที่ถูกรวมและคนที่ไม่ถูกกันออกไป ประวัติศาสตร์ทุกรูปแบบสร้างให้เกิดความเจ็บ และทุกประวัติศาสตร์มีการเมืองอยู่ในนั้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงในบริบทโลก

ดาร์ลีน อี. โคลเวอร์ (Clover, 2022) ได้กล่าวว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงจะนำไปสู่การทบทวนประวัติศาสตร์แบบผู้ชายมาสู่การค้นหาประวัติศาสตร์ของผู้หญิง ไม่ว่าจะเป็นการทบทวนการเป็นภาพแทน การทบทวนเรื่องเล่า การทบทวนจินตนาการ และการทบทวนการศึกษา ดังนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงจึงเป็นการเข้าไปรื้อเพื่อตามหาเรื่องเล่าประสบการณ์ของผู้หญิงในสังคมและในบริบทของแต่ละพื้นที่ ว่ามีความสัมพันธ์กับชนชั้น วรรณะ ชุมชน วัฒนธรรม โครงสร้างทางสังคม วาทกรรม ฯลฯ ในมิติใดบ้าง ทำไมผู้หญิงบางคนถึงถูกทำให้ปรากฏในหน้าประวัติศาสตร์ ขณะที่ผู้หญิงอีกกลุ่มกลับถูกทำให้ลืมนและไม่ถูกทำให้ปรากฏในหน้าประวัติศาสตร์ ความซับซ้อนดังกล่าวเป็นผลมาจากระบบปิตาธิปไตย การลำดับชั้นทางสังคม หรือการให้คุณค่าต่อผู้ชายมากกว่าผู้หญิงหรือไม่

ในงานศึกษาเรื่อง Women's History, and Social History ของทิลลี เอ. ทิลลี (Tilly, 1989) ได้มีการยกตัวอย่างการนิยามความหมายของการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงของ มาร์ค โบลซ (Marc Bloch) เมื่อปี ค.ศ. 1961 ว่าเป็นการศึกษาผู้หญิงตามเงื่อนไขบริบทของเวลา ผู้หญิงเหล่านั้นแตกต่างกัน ชนชั้น สถานะ เชื้อชาติ ชุมชน และมีขนบธรรมเนียมประเพณี ระเบียบทางสังคม สิ่งแวดล้อมที่หล่อหลอมให้พวกเธอต้องปฏิบัติตามโครงสร้างของอำนาจ ซึ่งทำให้ผู้หญิงมีวิถีชีวิตและพฤติกรรมไปตามบริบทของเวลา ขณะที่ในปี ค.ศ. 1982 ฟิลิป อับรามส์ (Philip Abrams) มีความเห็นว่าการเคลื่อนไหวของผู้หญิงเป็นการผนวกรวมกับแนวคิดทางการเมือง ซึ่งการเคลื่อนไหวทางสังคมของแนวคิดสตรีนิยมนั้นมีทั้งระดับปัจเจก ระดับหน่วยงาน ระดับองค์กร ที่ต่างก็ได้รับอิทธิพลทางแนวคิดจากการเคลื่อนไหวแนวสตรีนิยมในค.ศ. 1970 และ 1980 ขณะเดียวกัน ประวัติศาสตร์ผู้หญิงไม่ใช่ประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยมเสมอไป เพราะลำดับชั้น ระบบปิตาธิปไตย โครงสร้างทางสังคมมีส่วนในการประกอบสร้างเงื่อนไขให้ผู้หญิง ดังนั้น บทบาทและสถานะของผู้หญิงจึงเป็นทั้งผู้กระทำ

และผู้ถูกระทำในสังคม เป็นสมาชิกของครอบครัว เป็นคนทำงาน และเป็นผู้เข้าร่วมการเคลื่อนไหวทางสังคม เลอร์เนอร์ (Lerner, 1975) มีความเห็นว่า นักประวัติศาสตร์มักถูกตีกรอบให้ศึกษาประวัติศาสตร์จารีต ประวัติศาสตร์กระแสหลัก จึงไม่ได้ให้คุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้หญิง ผลทำให้เรื่องเล่าประสบการณ์ชีวิตและความสำเร็จของผู้หญิงไม่ถูกกล่าวถึง แม้จะมีประวัติศาสตร์ผู้หญิงมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักปรากฏ แต่เรื่องราวของผู้หญิงเหล่านั้นก็เป็นเพียงภาพแทนทางชนชั้นของพวกเธอ ไม่ได้ครอบคลุมหรือเป็นความหมายของผู้หญิงอีกจำนวนมากในสังคม ผู้หญิงจากต่างชนชั้นสถานะทางสังคมย่อมมีประสบการณ์ที่ไม่เหมือนกันโดยสิ้นเชิง ดังนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงจึงมีความซับซ้อน และต้องศึกษาลงลึกตามเงื่อนไขบริบททางสังคม ชนชั้น สถานะควบคู่กัน นอกจากนี้การเคลื่อนไหวของนักสตรีนิยม มักเป็นไปเพื่อเรียกร้องสิทธิ การยกระดับคุณภาพชีวิตทั้งด้านการศึกษา สถานะทางสังคม การทำงานเพื่อนำเสนอชีวิตและประสบการณ์ผู้หญิงขายบริการ คนที่ไม่มีบทบาททางสังคม รวมถึงประเด็นทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิง จึงอาจกล่าวได้ว่า ผู้หญิงและกลุ่มผู้หญิงที่อุทิศตนทำงานเพื่อสะท้อนปัญหาสังคมก็เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ผู้หญิงเช่นกัน แต่ทำไมพวกเธอมักถูกละเลยไปจากการศึกษา เช่นเดียวกับนักกิจกรรมและนักเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิผู้หญิงมักจะเป็นอีกกลุ่มที่ตกสำรวจจากการเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นการถูกทำให้หายหรือถูกทำให้มองไม่เห็น

การศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงในไทย

การศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงในไทยมีการตื่นตัวและพลวัตเช่นเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงในบริบทโลก อีกทั้งได้รับอิทธิพลจากแนวคิดสตรีนิยมของตะวันตกมาเป็นมุมมองตั้งต้นในการศึกษาและนำแนวคิดทฤษฎีมาใช้คิด วิเคราะห์ ประยุกต์และปรับใช้ให้เข้ากับบริบทของสังคมไทย จากการทบทวนวรรณกรรมของผู้วิจัยในฐานะข้อมูลต่าง ๆ สามารถรวบรวมและจัดกลุ่มการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงเป็น 5 ด้าน ได้แก่

(1) การศึกษาผู้หญิงชนชั้นสูง ชนชั้นนำ ชนชั้นปัญญาชน ตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ดังแสดงในหนังสือ *หลังบ้านคณะราษฎร: ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง* (ชานันท์ ยอดหงษ์, 2564) ที่นำเสนอบทบาทในพื้นที่ส่วนตัวและพื้นที่สาธารณะของภรรยาของคณะราษฎร ขณะทำงานศึกษาในหนังสือ *ผู้หญิงก่อน-หลังการอภิวัฒน์สยาม 24 มิถุนายน 2475* (ไทเรล ฮาเบอร์คอนน์, 2558) ได้ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของผู้หญิงชนชั้นนำและประชาชนทั่วไปในช่วงบริบทดังกล่าว ประวัติศาสตร์ผู้หญิงในช่วงเวลาดังกล่าวที่มีการศึกษาและผลิตซ้ำมักจะเป็นภรรยาของชนชั้นนำในขณะนั้น เช่น ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ท่านผู้หญิงละอียด พิบูลสงคราม โดยผู้หญิงในกลุ่มนี้จะถูกนำเสนอผ่านเหตุการณ์สำคัญทางการเมืองในสังคมไทย เช่น เหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงการปกครอง เหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ 2 เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 และ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 เป็นต้น

(2) ประวัติศาสตร์ผู้หญิงในภูมิภาคและท้องถิ่น เป็นงานศึกษาที่ท้าทายเรื่องเล่าแบบศูนย์กลางนำเสนอบทบาทผู้หญิงสามัญชนในภูมิภาค เป็นการต่อรอยเรื่องเล่าและเปิดพื้นที่ผู้หญิงที่มีความแตกต่างทางชนชั้น ถิ่นที่อยู่ วัฒนธรรม เช่น บทความวิชาการเรื่อง *อุบลวันดา: ผู้หญิงในประวัติศาสตร์เปลี่ยนผ่านของยุคสมัย* (วรารักษ์ เรืองศรี, 2566) เป็นการศึกษาชีวประวัติของอุบลวันดาเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์สังคมไทยในช่วงที่สยามขยายอิทธิพลสู่ล้านนา ซึ่งชีวประวัติของอุบลวันดาได้สะท้อนบริบทสังคม เศรษฐกิจ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและดินแดนทั้งสยาม ล้านนา พม่า อังกฤษ รวมถึง วัฒนธรรม พิธีกรรม ความเชื่อ นอกจากนี้บทความวิชาการเรื่อง *ผ้าขึ้นนางหาญ: ตำนานทอผ้าและอัตลักษณ์ผ้าทอพื้นบ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ไทดำ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดเลย* (ไทยโรจน์ พวงมณี และ อีสริยาภรณ์ ชัยกุลลาบ,

2567) ได้กล่าวถึงบทบาทและสถานะของผู้หญิงที่เชื่อมโยงกับคติชนวิทยา ตำนานผู้หญิง การทอผ้าที่แฝงไว้ด้วยความกล้าหาญของผู้หญิง เช่นเดียวกับผลงานเรื่อง *สตรีมุสลิม: ชีวิตและบทบาทการเป็นนักเคลื่อนไหวทางสังคมในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้* (นุรุลฮิดา อับดุล และ วันพิชิต ศรีสุข, 2565) ที่ได้ดำเนินการศึกษาบทบาทนักเคลื่อนไหวผู้หญิงมุสลิมในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนใต้ ทั้งการดำเนินชีวิตและสถานภาพทางสังคมองค์ความรู้ที่ผู้หญิงกลุ่มนี้เรียนรู้และนำไปพัฒนา เสริมพลัง ให้คำปรึกษาแก่ผู้หญิงในพื้นที่

(3) ประวัติศาสตร์ผู้หญิง จากการทำงานลงพื้นที่เก็บข้อมูล ถอดบทเรียนขององค์กรพัฒนาเอกชน ยกตัวอย่าง มูลนิธิผู้หญิงที่ผลิตสื่อเกี่ยวกับสิทธิของผู้หญิง เช่น การค้ามนุษย์ ความรุนแรงต่อผู้หญิง การละเมิดสิทธิมนุษยชน และได้จัดพิมพ์หนังสือตามวาระ เช่น *การค้าผู้หญิง: ภัยวิถีสังคมไทย* (มูลนิธิผู้หญิง, 2540) เกี่ยวกับการย้ายถิ่นและปัญหาการค้าหญิงทั้งในระดับชาติและระดับสากลและหนังสือเรื่อง *ผู้หญิงเรื่องที่ยินยังไม่พอ* (ศิริพร สโคโรบาเนค และปานจิตต์ แก้วสว่าง, 2566) เป็นการค้นหาเรื่องเล่า และการต่อสู้ของผู้หญิงในสังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จากนั้นนำมาเรียบเรียงเพื่อให้เห็น วิถีชีวิต ภูมิปัญญาความสามารถของผู้หญิงไทย ที่ได้ต่อสู้และสร้างพื้นที่ ตัวตน ในสังคมไทย ส่วนหนังสือ *สี่ทศวรรษ การเดินทางของมูลนิธิผู้หญิง* (มูลนิธิผู้หญิง, 2567) นับเป็นตัวกลางในการบันทึกประวัติศาสตร์ผู้หญิง และสะท้อนพลวัตของผู้หญิงกับสังคมไทย เป็นการรวบรวมเล่าเรื่อง สะท้อนการทำงานของผู้หญิงในช่วงระยะเวลา 40 ปี (พ.ศ. 2527-2567) ในการดำเนินโครงการต่าง ๆ เพื่อคุ้มครองช่วยเหลือ และส่งเสริมสิทธิมนุษยชนของผู้หญิงและเด็กทั้งไทยและต่างชาติ ซึ่งหนังสือเล่มนี้สอดคล้องกับความเห็นของ เลอร์เนอร์ ในช่วงต้นที่กล่าวว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงไม่ควรละเลยการศึกษาการทำงานของผู้หญิงที่ทำงานเสียสละ อุทิศตนเพื่อผู้หญิง

(4) ประวัติศาสตร์ผู้หญิงที่ปรากฏผ่านการทำงานของนักเขียนสารคดีและนักเขียนเรื่องแต่ง เช่น งานเขียนประเภทสารคดี ผลงาน เรื่อง *ดอกไม้ราตรี ลิ้นคำมีชีวิต* (อรสม สุทธิสาคร, 2545) นำเสนอชีวิตผู้หญิงทำงานกลางคืนที่ทำงานภาคบริการในช่อง ผับ บาร์ อาบอบนวด หนังสือ *คือหญิงอย่างยั้งนี้: เรื่องสั้นและบทกวีที่เกี่ยวกับ แม่ เมียและลูกสาวของคุณเอง* (สมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย, 2537) ที่ได้คัดสรรวรรณกรรมที่แสดงความเป็นหญิง ที่มีบทบาทและสะท้อนสถานะของผู้หญิงในแต่ละยุคสมัย นอกจากนี้ สารระนิยายเรื่อง *เหมือนดาวส่องแสงอยู่ทั่วฟากฟ้า* (ขมิ้นกร แสงกระจ่าง, 2566) ที่นำเสนอชีวิตส่วนตัว ชีวิตทางการงาน และชีวิตทางสังคมการเมืองของผู้หญิงชื่ออุ้งน มาลิก ซึ่งมีชีวิตมาตั้งแต่ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองจนกระทั่งถึงเหตุการณ์ทางการเมืองเดือนตุลาคมในปี พ.ศ. 2516 และ พ.ศ. 2519 และอีกตัวอย่างคือหนังสือ *วรรณคดี: อดีตชีวิตประวัติของ วรรณภา วรรณพานนท์* (ศรีดาวเรือง, 2567) ที่ได้ถ่ายทอดชีวิตของผู้เขียนที่มีนามปากกา คือ ศรีดาวเรือง ผ่านการสะท้อน ย้อนคิด ทบทวน ประสบการณ์ความเป็นผู้หญิงของตัวเองตั้งแต่เด็กจนถึงปัจจุบัน ทั้งในสถานะลูกสาว หลานสาว เด็กสาว คนรับใช้ กรรมกร การเป็นเมีย การเป็นแม่ ของผู้หญิงสามัญชนคนหนึ่งที่มีชีวิตอยู่ท่ามกลางบริบทสังคม การเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม อุดมคติทางสังคมอย่างไร

(5) ประวัติศาสตร์ผู้หญิงวัฒนธรรมกระแสนิยม การศึกษาผู้หญิงจากความโด่งดังของการเป็นคนในสื่อบันเทิง เช่น ปรากฏการณ์ของกลุ่มนักร้องหญิงหรือ Girl Group ที่ชื่อว่า BNK ในงานของ โดม ไกรปรกรณ์ (2565) เรื่อง *BNK 48 วัฒนธรรมบันเทิงแบบใหม่ในสังคมไทยร่วมสมัย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์* ซึ่งนำวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์มาอธิบายปรากฏการณ์ความนิยมของศิลปินวัยรุ่นหญิงกลุ่มนี้ จนนำไปสู่กิจกรรมทางเศรษฐกิจ กิจกรรมทางการเมือง วัฒนธรรมของผู้คน และเพศภาวะ นอกจากนี้ยังมีงานที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ผู้หญิงอีกเป็นจำนวนมากในสังคมที่ยังไม่ได้ยกตัวอย่าง ซึ่งเป็นการศึกษาผู้หญิงผ่านมิติและบริบทที่แตกต่างกันออกไป

การศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้หญิงมีความสำคัญในการทำความเข้าใจบทบาท สถานะ และอิทธิพลของผู้หญิงในสังคม ซึ่งมักถูกละเลยในบันทึกประวัติศาสตร์แบบดั้งเดิม การทบทวนกรอบแนวคิดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของผู้หญิงช่วยให้เห็นถึงแนวโน้ม วิธีการศึกษา และกรอบแนวคิดที่ใช้ในการวิจัยเรื่องนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นพื้นที่สำคัญของการเคลื่อนไหวทางการเมืองและสังคม มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ไม่ได้เป็นเพียงสถาบันการศึกษา แต่ยังเป็นศูนย์กลางของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในประเทศไทยตลอด 90 ปีที่ผ่านมา การศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้หญิงที่เกี่ยวข้องกับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จึงช่วยให้เห็นถึงบทบาทของผู้หญิงในการเปลี่ยนแปลงสังคม และการต่อสู้เพื่อสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคทางเพศ ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับงานวิจัยเดิมที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของผู้หญิงในสังคมไทยและทั่วโลก

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษานี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) ภายใต้กรอบแนวคิดของการวิจัยแนวสตรีนิยม (Feminist methodology) ซึ่งให้ความสำคัญกับเสียง ประสบการณ์ และความทรงจำของผู้หญิงในฐานะองค์ความรู้ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ โดยมุ่งวิพากษ์อำนาจของโครงสร้างความรู้แบบชายเป็นศูนย์กลาง (Androcentric knowledge system) และตั้งคำถามต่อการถูกทำให้เงียบหายของผู้หญิงในกระบวนการบันทึกทางประวัติศาสตร์ การศึกษานี้ใช้การวิจัยเอกสาร (Documentary research) ที่มุ่งศึกษาบทบาทและสถานะของผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ผ่านการอ่านซ้ำ (Re-reading) เอกสารที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของสถาบันในระยะเวลา 90 ปี (พ.ศ. 2477–2567) โดยมีการดำเนินการวิจัยดังนี้

1) การรวบรวมข้อมูลเอกสาร

งานวิจัยนี้กำหนดกรอบคำสำคัญ (Keyword framing) เพื่อให้การรวบรวมข้อมูลเป็นระบบและใช้เป็นแนวทางในการสืบค้นเอกสาร อาทิ ผู้หญิงธรรมศาสตร์ อธิการบดีหญิง ประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์ บทบาทสตรีในมหาวิทยาลัย นักศึกษาหญิง 14 ตุลา / 6 ตุลา โครงการสตรีศึกษา และ ธรรมศาสตร์กับสิทธิสตรี เป็นต้น

ทั้งนี้ แหล่งข้อมูลในงานวิจัยนี้แบ่งออกเป็นสองส่วน ได้แก่:

เอกสารชั้นต้น (Primary sources) ประกอบด้วย เอกสารราชการ รายงานประจำปี รายงานการประชุม หนังสือที่ระลึกของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารจากหอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์ (เช่น จุลสาร หอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์) บันทึกส่วนบุคคล บันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ของผู้หญิงในฐานะนักศึกษา อาจารย์ หรือผู้บริหาร ตลอดจนเอกสารเกี่ยวกับกิจกรรมทางสังคมและการเมืองภายในมหาวิทยาลัย เอกสารเหล่านี้ถูกใช้เพื่อค้นหาการปรากฏ/ไม่ปรากฏของผู้หญิงในเชิงสถาบัน

เอกสารชั้นรอง (Secondary sources) ประกอบด้วย หนังสือ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความทางวิชาการ บทสัมภาษณ์ สื่อสิ่งพิมพ์ และสื่อมวลชนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์ เหตุการณ์สำคัญทางการเมือง สถานภาพของผู้หญิงในสถาบันการศึกษา และขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิและความเสมอภาค เอกสารเหล่านี้นำมาใช้เพื่อวิเคราะห์การผลิตซ้ำของเรื่องเล่า ความทรงจำ และภาพตัวแทนของผู้หญิง

โดยการเข้าถึงเอกสารเหล่านี้ได้ดำเนินการผ่านการสืบค้นในฐานข้อมูลหอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ฐานข้อมูล TULIB และ ThaiLIS รวมถึงการสำรวจเอกสารในพื้นที่จริงของมหาวิทยาลัย และการขอความร่วมมือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการเข้าถึงข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงในบริบทมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

2) การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลใช้ การวิเคราะห์เชิงประเด็น (Thematic analysis) ภายใต้กรอบคิดของประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยม โดยเน้นการวิพากษ์และเปรียบเทียบสิ่งที่ปรากฏในเอกสารกับสิ่งที่หายไป เพื่อเปิดพื้นที่ให้กับเสียง ประสบการณ์ ความทรงจำ และอารมณ์ของผู้หญิงในฐานะแหล่งข้อมูลที่ชอบธรรม (Hartman, 2019) การวิเคราะห์นี้ ตั้งอยู่บนแนวคิดของโจน สก็อตต์ (Scott, 1986) ที่เสนอให้ใช้ “เพศสถานะ” (Gender) เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ ซึ่งให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเพศ และบทบาทของผู้หญิงในฐานะผู้กระทำทางประวัติศาสตร์ (Historical agents) ไม่ใช่เป็นเพียงผู้เฝ้าดูหรืออยู่ร่วมเหตุการณ์เท่านั้น โดยการวิเคราะห์แบ่งประเด็นออกตามสาระสำคัญหลัก ได้แก่:

- การตั้งคำถามต่อความเงียบงันในประวัติศาสตร์กระแสหลัก
- การเปิดพื้นที่ทางปัญญาและสถานะใหม่ของผู้หญิงผ่านการศึกษา
- การต่อรองอำนาจและการสร้างพื้นที่ของผู้หญิง

ทั้งนี้ การวิเคราะห์ตั้งอยู่บนความเข้าใจว่า ประวัติศาสตร์ไม่ใช่เพียงการบันทึกเหตุการณ์ แต่คือกระบวนการคัดเลือก บอกล่า และจัดวางอำนาจ การศึกษานี้จึงมิได้มุ่งเพียงรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับผู้หญิงในธรรมศาสตร์ แต่เสนอให้เห็นวิธีการที่ผู้หญิงถูกทำให้ปรากฏ ถูกทำให้หาย หรือถูกเล่าในฐานะใด โดยใช้กรอบแนวคิดสหวิทยาการในการประมวลเสียง ความทรงจำ และบทบาทของผู้หญิงในสถาบันการศึกษา

ผลการวิจัย

ประวัติศาสตร์ผู้หญิงสู่การตามหาผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ถึงแม้จะมีการศึกษาและบันทึกประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อย่างต่อเนื่อง หากแต่ “ผู้หญิง” กลับปรากฏอยู่อย่างเบาบางในฐานะบุคคลหลักของเรื่องเล่า ทั้งในฐานะนักศึกษา อาจารย์ ผู้บริหาร หรือผู้เคลื่อนไหวทางการเมืองและสังคม บทบาทของผู้หญิงมักถูกมัดรวมอยู่ในหมวดกว้าง ๆ โดยที่ไม่มีชื่อเสียงหรือประสบการณ์เฉพาะปรากฏอยู่ในความทรงจำร่วมของสถาบันอย่างเด่นชัด ช่องว่างนี้สะท้อนถึงโครงสร้างของประวัติศาสตร์กระแสหลักที่ยังคงตั้งอยู่บนฐานความรู้แบบชายเป็นศูนย์กลาง และทำให้ผู้หญิงกลายเป็น “ผู้ที่ถูกทำให้ลืม” (The forgotten subjects) ในประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยเอง

การศึกษานี้จึงเริ่มต้นด้วยการ “ตามหา” ผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผ่านเอกสารหลักฐานอย่างเป็นทางการ เช่น หนังสือชีวประวัติอดีตอธิการบดี เอกสารหอจดหมายเหตุ รายงานทางวิชาการ หนังสืออนุสรณ์ และจุลสาร รวมถึงบันทึกเรื่องเล่าจากนักศึกษาและนักเคลื่อนไหวหญิงที่มีบทบาทในเหตุการณ์ทางการเมืองสำคัญของประเทศ การสำรวจเอกสารเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า แม้จะมีผู้หญิงที่เป็นผู้นำทางวิชาการและผู้บริหารระดับสูง เช่น ศ.คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี และรศ.เกศินี วิฑูรชาติ รวมถึงนักกิจกรรมหญิงในเหตุการณ์เดือนตุลา แต่เรื่องเล่าเกี่ยวกับพวกเธอก็กลับมีอยู่อย่างกระจัดกระจาย เงียบงัน และไม่ได้รับการจัดวางไว้ในโครงสร้างความทรงจำอย่างเป็นระบบ

การบันทึกประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาผ่านบริบทชีวิตทางการเมืองและงานของ ศ.ดร.ปรีดี พนมยงค์ หนึ่งในมโนสมองของคณะราษฎร ผู้ประศาสน์การและผู้ออกตั้งมหาวิทยาลัย หัวหน้าเสรีไทยภายในประเทศ กับ ศ.ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ธรรมศาสตรบัณฑิตปี พ.ศ. 2480 อดีตเสรีไทย อดีตคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ อดีตอธิการบดี และผู้ก่อตั้งสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร ซึ่งบันทึกผ่านหนังสือเกี่ยวกับผู้บริหารสูงสุดของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในตำแหน่งท่านผู้ประศาสน์การเมื่อแรกสถาปนา

จนยุติตำแหน่งดังกล่าว หนังสือส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับชีวิตทางการเมืองและงานของศ.ดร.ปรีดี พนมยงค์ ต่อมาตำแหน่งอธิการบดีเป็นตำแหน่งบริหารสูงสุดในมหาวิทยาลัย จึงมีหนังสือเกี่ยวกับชีวิต แนวคิด และงานของอธิการบดีท่านอื่นเผยแพร่ออกมา อาทิ ศ.ดร.สัญญา ธรรมศักดิ์ ศ.ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ศ.คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี ศ.(พิเศษ) นรนิติ เศรษฐบุตร ศ.(พิเศษ) ขาววิทย์ เกษตรศิริ ศ.ดร.สุรพล นิติไกรพจน์ ศ.ดร.สมคิด เลิศไพฑูรย์ และรศ.เกศินี วิฑูรชาติ นอกจากนี้ หนังสือเกี่ยวกับชีวิต แนวคิด และการทำงานของอดีตอธิการบดี ก็เป็นส่วนหนึ่งในการบันทึกประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่นำเสนอให้เห็นถึงอุดมการณ์ จิตวิญญาณ พลวัตมิติต่าง ๆ ของสถาบันการศึกษาแห่งนี้ อธิการบดีในฐานะผู้เล่าเรื่องได้ให้ภาพยุคสมัยก่อนเข้าเป็นนักศึกษาว่ารู้จักมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในแง่มุมใดบ้างนอกเหนือจากการเป็นสถาบันการศึกษา จากนั้นจะเป็นการถ่ายทอดเรื่องเล่าชีวิตเมื่อเป็นนักศึกษาที่นี้ทั้งต่อหลักสูตรการเรียน การสอน การเข้าร่วมกิจกรรม บรรยายและผู้คน และการทำงานสอน การเป็นผู้บริหารของมหาวิทยาลัยที่ตัวเองเป็นศิษย์ก้นกุฏิหรือเป็นลูกหม้อ ซึ่งสิ่งหนึ่งที่บ่งชี้ชัดเจนคือการเข้าอกเข้าใจหรือการรู้ใจความเป็นธรรมศาสตร์ ซึ่งบางท่านยังมีบทความ วิชาการ งานวิจัย ปาฐกถา ตีพิมพ์เผยแพร่แนวคิด ความเห็นที่มีต่อบริบทและสถานการณ์ทางสังคมการเมือง

ส่วนการบันทึกประวัติศาสตร์ผู้หญิงของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ปรากฏผ่านชีวิต งาน และแนวคิดของสองอธิการบดีหญิง ได้แก่ ศ.คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี ซึ่งมีระบุอยู่ในหนังสือ *ดิฉันชื่อ นงเยาว์ ชัยเสรี* (ฝ่ายกิจการพิเศษ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2567) และหนังสือ *ศาสตราจารย์ คุณหญิง นงเยาว์ ชัยเสรี สตรีผู้นำการเปลี่ยนแปลงแห่ง “ธรรมศาสตร์”* (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2567) ซึ่งเป็นหนังสือในงานพิธีพระราชทานเพลิงศพ โดยศ.คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี นั้นเป็นอดีตอธิการบดีและอดีตนายกสภามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผู้ก่อตั้งโรงพยาบาลธรรมศาสตร์เฉลิมพระเกียรติ วันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2567 สำหรับอธิการบดีหญิงคนที่สอง คือ รศ.เกศินี วิฑูรชาติ นั้นมีบันทึกชีวิต งาน และแนวคิดปรากฏในหนังสือ *รองศาสตราจารย์เกศินี วิฑูรชาติ: ประวัติชีวิต ความคิด และการทำงาน: รองศาสตราจารย์เกศินี วิฑูรชาติ อธิการบดีหญิงมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในยุคแห่งการเปลี่ยนผ่านของสังคมไทย* (ชานันท์ ยอดหงษ์ และ อัครพงษ์ คำคุณ, 2565)

ผู้หญิงกับธรรมศาสตร์ยังปรากฏอยู่ใน *จุลสารหอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์* เป็นการนำเสนอเรื่องเล่าเกี่ยวกับผู้หญิงทั้งภายในและภายนอกมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เช่น *จุลสารหอจดหมายเหตุฉบับที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2549 – พฤษภาคม พ.ศ. 2550 บทความ ไดอารี่ จดหมายร้องเรียน แลงการณ์ ฯลฯ: แกะรอย ‘ความรู้’ จากเอกสารของ พรเพชร เหมือนศรี หญิงชาวจังหวัดนครสวรรค์* โดย ทวีลักษณ์ พลราชม (2549) ซึ่งนำเสนอให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ผู้หญิงที่ต่อสู้เรียกร้องความเป็นธรรมให้กับตัวเองผ่านการศึกษา เอกสาร *จุลสารหอจดหมายเหตุฉบับที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2552 – พฤษภาคม พ.ศ. 2553 บทความเรื่องเล่าคนเล็กคนน้อยว่าด้วยเรื่อง “หญิงรักหญิง ในธรรมศาสตร์”* โดย นันทิยา สุคนธปฏิภาค (2560) และ *จุลสารหอจดหมายเหตุฉบับที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2560 – พฤษภาคม พ.ศ. 2561 นำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับผู้หญิงกับจดหมายเหตุศึกษา และสตรีนิยมกับธรรมศาสตร์ ผ่านบทความ ผู้หญิงกับจดหมายเหตุศึกษา : ว่าด้วยการเรียนการสอน* โดย สนิท สติธิรักษ์ (2560) เช่นเดียวกับบทความ *อ่าน “ธรรมศาสตร์” ผ่านมุมมองสตรีนิยม : บันทึกของฉันในวันแรกของ Summer School* โดย กิตติยา วิทยาประพัฒน์ (2561)

จุลสารหอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นั้นถือเป็นเอกสารชิ้นต้นที่มีคุณูปการอย่างยิ่งต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในมิติสังคม การเมือง วัฒนธรรม การศึกษา และการประกอบสร้างอัตลักษณ์ของมหาวิทยาลัยตลอดระยะเวลากว่า 25 ปี ตั้งแต่ฉบับแรก เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2539 จนถึงฉบับล่าสุดฉบับที่ 26 เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2566 - พฤษภาคม พ.ศ. 2567 เนื่องจากจุลสารนี้

นำเสนอทั้งประวัติการก่อตั้งหอจดหมายเหตุ กรณีศึกษาจากในและต่างประเทศ บทความเชิงประวัติศาสตร์ นิพนธ์ การวิพากษ์จิตวิญญาณธรรมศาสตร์ การรำลึกบุคคลสำคัญ และเรื่องเล่าของนักศึกษา อย่างไรก็ตาม เรื่องราวของผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ปรากฏในจุลสารเพียงบางฉบับ และในสัดส่วนที่น้อยมาก เมื่อเทียบกับเรื่องเล่าของผู้ชาย โดยเฉพาะในบทความเชิงวิเคราะห์เกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญทางการเมือง เช่น สงครามโลกครั้งที่ 2 เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 และ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ซึ่งส่วนใหญ่นำเสนอผ่านมุมมองของเพศชายเป็นหลัก ขณะที่ผู้หญิงไม่ค่อยปรากฏในฐานะผู้กระทำหรือผู้มีบทบาททางการเมือง ทั้งในฐานะนักศึกษา เจ้าหน้าที่ หรือผู้บริหารของมหาวิทยาลัย แม้จะมีบทความบางฉบับที่นำเสนอเรื่องเล่าของนักศึกษาหญิงหรือผู้หญิง แต่ก็ยังเป็นส่วนน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนบทความทั้งหมด ข้อสังเกตนี้ชี้ให้เห็นถึงกระบวนการสร้างประวัติศาสตร์เชิงพื้นที่ที่ยังคงให้น้ำหนักกับ “ความเป็นชาย” ในฐานะศูนย์กลางของการจดจำทางสถาบัน และเปิดพื้นที่ให้ผู้หญิงอย่างจำกัด ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยมที่ชี้ให้เห็นถึงการ “ทำให้หายไป” ของผู้หญิงจากการบันทึกและการผลิตความรู้ทางประวัติศาสตร์

อย่างไรก็ตาม ผู้หญิงธรรมศาสตร์ที่เป็นนักศึกษาหญิงก็ได้มีการศึกษาและถูกบันทึกอยู่ในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 และ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ด้วย เช่น หนังสือ *ปณิธานที่ห้อย: รวมงานเขียนและบทรำลึกถึงวนิดา ตันติวิทยาพิทักษ์ 2498-2550* (วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์, 2551) และ *นิตยสารสารคดี วนิดา ตันติวิทยาพิทักษ์ คนเล็ก ๆ ผู้ไม่ยอมจำนน* (สารคดี, 2551) ตลอดจนหนังสือ *เปิดบันทึกนักโทษหญิง 6 ตุลา* (สุชีรา ตันชัยนันท์, 2546) ที่เป็นผลงานเกี่ยวกับอดีตนักศึกษาหญิงธรรมศาสตร์ รวมทั้งวิทยานิพนธ์ปริญญาโท เรื่อง *การหลอมรวมอุดมการณ์ “เฟมินิสต์” “ประชาธิปไตย” และ “สิทธิมนุษยชน”: ศึกษาผ่านประสบการณ์ สุนี ไชยรส* (สุนี ไชยรส, 2547) ซึ่งมีส่วนที่อ้างถึงเหตุการณ์ตุลาคมนกับการเคลื่อนไหวของตัวเองในฐานะนักศึกษาหญิงธรรมศาสตร์

ถึงแม้ว่าเหตุการณ์ตุลาคมทั้งสองเหตุการณ์จะเป็นการเคลื่อนไหวของนักศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับนักศึกษา ประชาชน ด้านหนึ่งไม่สามารถปฏิเสธได้ว่าผู้บริหารสูงสุดของมหาวิทยาลัยที่ต้องรับมือกับสภาวะกดดันทางการเมืองในขณะนั้น ก็เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ แต่กลับไม่ค่อยมีการกล่าวถึงหรือศึกษาการรับมือกับสภาวะวิกฤตทางการเมืองครั้งสำคัญครั้งยิ่งใหญ่ในหน้าประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่ผู้คนร้อนหมี้นร้อนแสนไข้พื้นที่แห่งนี้เรียกร้องสิทธิ เสรีภาพ ความชอบธรรม ประชาธิปไตย จากเผด็จการคณาธิปไตย ขณะเดียวกัน อธิการบดีหญิงทั้งสองคนของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ แม้จะยังไม่ได้ขึ้นดำรงตำแหน่งสูงสุดในตอนนั้น แต่ก็เป็นหนึ่งในคณะผู้บริหารและเป็นอาจารย์สอนของธรรมศาสตร์ จึงเผชิญหน้ากับเหตุการณ์และมีประสบการณ์ร่วมที่แตกต่างจากนักศึกษาและประชาชนทั่วไป เพราะอยู่ในสถานะและบทบาทที่ต่างกัน

ดังนั้น แม้จะมีการศึกษาประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อย่างต่อเนื่องยาวนาน แต่เสียงเรื่องเล่าและมุมมองเกือบทั้งหมดเป็นเสียงและการบันทึกผ่านผู้ชายไม่ว่าจะเป็นผู้บริหาร อาจารย์ อดีตนักศึกษา อดีตนักกิจกรรม อดีตนักเคลื่อนไหวทางการเมือง และเสียงจากภาคประชาชนเกือบทั้งหมดก็เป็นผู้ชาย จึงทำให้เรื่องเล่าและประสบการณ์ผู้หญิงกับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ปรากฏเสียงของผู้หญิงแค่เพียงเศษเสี้ยวไม่เว้นแม้แต่เสียงของผู้บริหารสูงสุดที่เป็นผู้หญิง อย่างไรก็ตาม การศึกษาทบทวนบทบาทและสถานะของผู้บริหารสูงสุดหญิงทั้งสองคนผ่านแนวคิดสตรีนิยมที่ปรับเข้ากับบริบทของยุคสมัย ย่อมนำไปสู่ข้อค้นพบการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงในสถาบันการศึกษา

เมื่อผู้หญิงก้าวสู่ตลาดวิชา: การเปิดพื้นที่ทางปัญญาในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

การสถาปนามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (ม.ธ.ก.) ในปี พ.ศ. 2477 นอกจากจะเป็นจุด

เปลี่ยนสำคัญในประวัติศาสตร์การศึกษาของไทยที่เปิดพื้นที่ทางปัญญาแก่ประชาชนทั่วไปอย่างเสมอภาคแล้ว ยังเป็นช่วงเวลาแรกที่ผู้หญิงสามารถก้าวเข้าสู่ระบบการศึกษาระดับอุดมศึกษาได้อย่างเปิดเผยและเป็นทางการ ภายใต้แนวคิด “ตลาดวิชา” ของคณะราษฎร ผู้หญิงธรรมศาสตร์จึงเริ่มปรากฏในฐานะผู้เรียน ผู้ใช้ความรู้ และผู้ก่อตั้งกลุ่มที่มีบทบาททางสังคม ความเปลี่ยนแปลงนี้ไม่เพียงสะท้อนการเข้าถึงสิทธิทางการศึกษา หากยังแสดงให้เห็นถึงการรุดหน้าของผู้หญิงในวิชาชีพด้านกฎหมาย รัฐศาสตร์ และพื้นที่สาธารณะ ผ่านการรวมกลุ่มของบัณฑิตหญิง การก่อตั้งสมาคม และการปฏิบัติการเชิงวิชาชีพที่ส่งผลต่อสังคมภายนอกมหาวิทยาลัย

เป็นที่ทราบกันว่าก่อนการสถาปนา ม.ธ.ก. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเป็นสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาแห่งแรกของประเทศ ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2442 เป็นมหาวิทยาลัยปิดที่ต้องมีการสอบเข้า ต่อมาอีก 35 ปีใน พ.ศ. 2477 ม.ธ.ก. ได้รับการสถาปนาอันเป็นผลพวงจากบริบททางการเมือง ม.ธ.ก. จึงเป็นมหาวิทยาลัยเปิดแห่งแรกของสยามและเปิดโอกาสทางการศึกษาไปยังคนสามัญและคนจากทุกชนชั้นทั้งในกรุงเทพฯ ปริมณฑล และต่างจังหวัด ต่อมาการรัฐประหารวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 นอกจากทำให้ท่านผู้ประศาสน์การ ศ.ดร.ปรีดี พนมยงค์ ต้องลี้ภัยออกนอกประเทศแล้ว การรัฐประหารยังส่งผลกระทบต่อบริบทการเรียนรู้การสอน ผลทำให้เกิดการยุติและสิ้นสุดการเป็นตลาดวิชาแล้วเปลี่ยนมาใช้ในการสอบเข้า ถือเป็น การสิ้นสุดปณิธานธรรมศาสตร์บัณฑิต และเริ่มการใช้ชื่อว่า มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ แทนชื่อเมื่อแรกเริ่ม

การสถาปนามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์ให้เป็นตลาดวิชาในแรกเริ่ม เป็นการเปิดโอกาสทางการศึกษาให้กับผู้หญิงภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองให้สามารถเข้าถึงการศึกษาได้อย่างเสรีและเท่าเทียมกับผู้ชาย ทำให้ผู้หญิงได้ปรากฏสถานะและบทบาทในสถาบันการศึกษา ดังนั้น สามารถกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์กับผู้หญิง เริ่มบันทึกไว้ตั้งแต่การเปิดรับนักศึกษาเข้าศึกษาในปีแรกของการสถาปนา พ.ศ. 2477 แผนกทะเบียนและสถิติ กองกลาง สำนักงานเลขาธิการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ บันทึกข้อมูลผู้สมัครเข้าศึกษาระดับปริญญาตรีตั้งแต่ปี พ.ศ. 2477 - 2496 จำนวน 23,047 คน พบว่ามีผู้สำเร็จการศึกษาปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิตตั้งแต่ปี พ.ศ. 2477 - 2496 ดังกล่าว รวมทั้งสิ้น 5,472 คน โดยเป็นผู้สำเร็จการศึกษาชาย 5,250 คน ผู้สำเร็จการศึกษาหญิง 177 คน (บุญเย็น วอทอง, 2507) ส่วนระดับปริญญาโทและปริญญาเอก ผู้สำเร็จการศึกษาเป็นชายทั้งหมด เช่นเดียวกับผู้สอนและผู้เขียนตำราเป็นผู้ชายทั้งหมด เห็นได้ว่าแม้เสรีภาพทางการศึกษาของผู้หญิงแม้จะเปิดกว้างในมหาวิทยาลัยเปิดแห่งแรกของประเทศ แต่จำนวนผู้หญิงที่เข้าถึงการศึกษาก็ยังมีจำนวนจำกัด และบทบาทการเขียนตำราการสอนยังเป็นบทบาทของผู้ชาย

จากการสืบค้นเอกสารเกี่ยวกับ ผู้หญิงกับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในหนังสือ *เหลียวหลัง แลหน้า 85 ปี ธรรมศาสตร์* (กษิตีศ อมันตนาธร, 2562, น. 36) พบว่า มีภาพใบสมัครของ นางสาวสมจิต ชยานุชิต ชาวพระนคร มีอาชีพเป็นครูโรงเรียนสตรีเพชรบุรีวิทยาลัยลงกรณ โดยแบบฟอร์มเขียนว่า “ใบสมัครมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง” ใบสมัครลงวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2487 และมีลายมือชื่อของผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัย ปรีดี พนมยงค์ กำกับไว้

บัณฑิตหญิงรุ่นแรกคือคุณหญิงบรรเลง ชัยนาม หรือในเวลานั้นคือ นางสาวบรรเลง กันตะบุตร เป็นธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิงคนแรกของมหาวิทยาลัยในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2478 ต่อมาในเดือนธันวาคม ปีเดียวกัน ได้มีธรรมศาสตร์บัณฑิตเพิ่มขึ้นอีก 3 คน คือ คุณปริยา ชูโต คุณสมรวย เสวตเศรณี และคุณธวัช สุนทราชน หลังจากนั้นก็มีบัณฑิตหญิงอีกหลายคน กระทั่งในปี พ.ศ. 2490 ซึ่งเป็นปีที่มีการรัฐประหารนั้น ม.ธ.ก. เกิดการรวมกลุ่มกันของผู้หญิงในนาม “คณะเนติบัณฑิตและธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิง” ขึ้นโดยมี ม.ร.ว.เสริมศรี เกษมศรี เป็นประธานคนแรก และคุณหญิงสุภัทรา สิงหลกะ เป็นประธานคนที่ 2 ดำเนินงานสาธารณกุศลด้วยการเผยแพร่ความรู้ทางกฎหมายและบริการให้คำปรึกษาแก่ประชาชนผู้ประสบปัญหาทาง

กฎหมายโดยไม่คิดค่าบริการ ถือเป็นประวัติศาสตร์ของผู้หญิงกลุ่มแรก ๆ ในมหาวิทยาลัยที่ขับเคลื่อนในเรื่องกฎหมาย สิทธิ ความเสมอภาค ต่อมาในปี พ.ศ. 2493 คณะบุคคลได้จดทะเบียนเป็นสมาคมในชื่อ “สมาคมธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิงแห่งประเทศไทย” โดยมีคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ เป็นนายกสมาคมคนแรก ครั้นถึงปี พ.ศ. 2498 จึงเปลี่ยนชื่ออีกครั้งเป็น “สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย” จนถึงปัจจุบัน เพื่อเปิดรับบัณฑิตหญิงจากสถาบันการศึกษาอื่น (กษิตศ อนันทนารถ, 2562, น.40-41)

การเกิดขึ้นของกลุ่มผู้หญิงที่เรียนด้านกฎหมายใน ม.ธ.ก. เป็นการเคลื่อนไหวและการปรากฏของผู้หญิงในพื้นที่การศึกษาและทำประโยชน์จากสิ่งที่ร่ำเรียนมาไปยังสาธารณชน เป็นการเปิดโลกทัศน์ของผู้หญิงไปสู่ความทันสมัยผ่านระบบการศึกษา อย่างไรก็ตาม ในบริบทดังกล่าว วิชากฎหมาย คณะนิติศาสตร์ ยังคงมีภาพจำว่าเป็นวิชาสำหรับผู้ชายไม่ต่างกับคณะรัฐศาสตร์

สมชาย ฉัตรทอง (2563) ได้ระบุข้อมูลประวัติรัฐศาสตรธรรมศาสตร์ไว้ว่า “ช่วงปี พ.ศ. 2492-2495 ผู้หญิงในยุคนั้นไม่ค่อยอยากเรียนคณะรัฐศาสตร์คงคิดว่าเป็นวิชาของผู้ชาย” ในเรื่องเดียวกันผู้เขียนระบุว่า นักศึกษารัฐศาสตร์หญิงคนแรกคือคุณศุภางค์ โปหาทอง (ไม่ระบุปีที่จบการศึกษา) คนที่สองคือนางสาวสาลี ลัดานนท์ บัณฑิตปี พ.ศ. 2498 และนางสาวเพ็ญจันทร์ สุนทโรดม จบปี พ.ศ. 2500 นอกจากนี้ในวาระครบรอบ 90 ปี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และ 75 ปี คณะรัฐศาสตร์ซึ่งเป็นหนึ่งใน 4 คณะที่เก่าแก่ที่สุดของมหาวิทยาลัย ร่วมกับอีก 3 คณะ ได้แก่ คณะนิติศาสตร์ คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี คณะเศรษฐศาสตร์ สำหรับคณะรัฐศาสตร์ ศ.ดิเรก ชัยนาม เป็นคณบดีคนแรกในปี พ.ศ. 2492 และ รศ.ดร.โคธิน เพ็ญเกษม เป็นคณบดีลำดับที่ 16 และได้เป็นคณบดีหญิงคนแรกของคณะ อยู่ในวาระตั้งแต่วันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2539 ถึง 4 มีนาคม พ.ศ. 2542

ผู้หญิงกับการศึกษาสัมพันธ์กับบริบทการเคลื่อนไหวของขบวนการผู้หญิงในศตวรรษที่ 19 ซึ่ง นงเยาว์ เนาวรัตน์ (2561, น. 8) กล่าวว่า สตรีนิยมสายเสรีนิยม (Liberal feminism) มีแก่นหลักการต่อสู้เพื่อยกระดับความเป็นพลเมืองที่สมบูรณ์ของผู้หญิง พลเมืองที่ทรงสิทธิพลเมืองทางการเมืองและเศรษฐกิจ พวกเขาเรียกร้องให้รัฐและสังคมเปิดโอกาสให้กับผู้หญิงใช้ชีวิตส่วนตัวและชีวิตสาธารณะในสังคม การเมืองที่เท่าเทียมกับผู้ชาย สร้างระบบการศึกษาของผู้หญิงใหม่เพื่อบ่มเพาะผู้หญิงให้เป็นมนุษย์และปัจเจกชนที่มีเหตุผล มีจิตวิญญาณและลมหายใจที่เป็นอิสระ และสามารถแสดงความสามารถภายใต้การเปิดเผย สตรีนิยมสายเสรีนิยม เรียกร้องถามหา “การศึกษา” ที่นำผู้หญิงออกจากความหวาดกลัว

ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475 และการสถาปนา ม.ธ.ก. จึงเปรียบเสมือนการมอบความเสมอภาค ความเท่าเทียม และโอกาสทางการศึกษาให้กับผู้หญิง ทำให้ผู้หญิงได้ไปอยู่ในพื้นที่ของผู้ชายในวิชาความรู้แขนงต่าง ๆ ที่เคยมองกันว่าสงวนไว้สำหรับผู้ชายหรือมีแต่เฉพาะผู้ชายเท่านั้นที่เรียนได้ การผูกขาดความรู้จึงเริ่มสั่นคลอนและมีการต่อรองอำนาจผ่านเพศสถานะ ไม่เฉพาะความรู้เท่านั้น ยังรวมถึงการทำงานนอกบ้าน การใช้ความรู้เพื่อประกอบอาชีพและสามารถมีรายได้พึ่งพาตัวเองได้ การเปลี่ยนแปลงการปกครองจึงเป็นการเปลี่ยนสังคมแบบจารีตสู่ความเป็นสมัยใหม่ผ่านการศึกษาซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวหนึ่งที่สัมพันธ์กับความเป็นเพศชายและเพศหญิงรวมถึงเพศสถานะอื่นในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

โรงเรียนเตรียมปริญญามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (ต.ม.ธ.ก.) กับการบ่มเพาะผู้หญิงสมัยใหม่ในอุดมการณ์ธรรมศาสตร์

ในช่วงก่อนและหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 โรงเรียนเตรียมปริญญามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง หรือ ต.ม.ธ.ก. ได้กลายเป็นพื้นที่ทางการศึกษาที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงก้าวเข้าสู่ระบบการเรียนรู้แบบสหศึกษาอย่างเท่าเทียมกับผู้ชายในระดับก่อนอุดมศึกษา โรงเรียนแห่งนี้ไม่เพียงมีบทบาทในการเตรียมความ

พร้อมทางวิชาการ หากยังเป็นพื้นที่สาธารณะแรกเริ่มที่บ่มเพาะผู้หญิงให้มีความตื่นตัวทางการเมือง มีจิตสำนึกต่อสังคม และได้ปฏิสัมพันธ์ในโลกนอกบ้านอย่างเป็นทางการ เรื่องเล่าของนักเรียนหญิงจากโรงเรียน ต.ม.ธ.ก. ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาภายใต้อุดมการณ์ธรรมศาสตร์ในยุคก่อตั้ง ไม่เพียงขยายขอบเขตของความรู้ แต่ยังเปิดทางให้กับความเป็นพลเมืองสมัยใหม่ของผู้หญิงในสังคมไทย

โรงเรียน ต.ม.ธ.ก. เป็นโรงเรียนและแผนกหนึ่งของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองที่เปิดทำการเรียนการสอนเพื่อปูพื้นฐานความรู้และเตรียมความพร้อมก่อนเข้าศึกษาต่อในระดับอุดมศึกษา ระหว่างปี พ.ศ. 2481 - 2490 ตรงกับช่วงก่อนและหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 นักเรียน ต.ม.ธ.ก. มีทั้งหมด 8 รุ่น รุ่นที่หนึ่ง พ.ศ. 2481 และรุ่นที่แปด พ.ศ. 2489 มีจำนวนนักเรียนทุกรุ่นรวมกัน 5,989 คน ต่อมาภายหลังโรงเรียนไม่ได้เปิดดำเนินการอีกต่อไป นักเรียนทั้งหลายจึงรวมตัวกันจัดตั้งชมรม ต.ม.ธ.ก. สัมพันธ์

หนังสือ *ประวัติศาสตร์บอกเล่าของชาวเตรียมปริญญามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง* (อังคาร จันทร์เมือง และกาญจนา เหล่าโชคชัยกุล, 2554) แบ่งเนื้อหาเป็น 2 เล่ม ที่เป็นการแบ่งไปตามบริบทเหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ 2 โดยเล่มแรกเป็นประวัติศาสตร์บอกเล่าประสบการณ์และชีวิตก่อนสงครามของนักเรียน ต.ม.ธ.ก. รุ่นที่ 1 - รุ่นที่ 5 (พ.ศ. 2481 - 2485) ขณะที่เล่มที่สองเป็นเรื่องเล่าช่วงหลังสงครามของรุ่นที่ 6 - รุ่นที่ 8 (พ.ศ. 2486 - 2490) ผ่านการสัมภาษณ์อดีตนักเรียน ต.ม.ธ.ก. ชายและหญิงจำนวน 31 คน ในหนังสือระบุถึงความสำคัญของโรงเรียน ต.ม.ธ.ก. ไว้ดังนี้ ประการแรก การจัดตั้งโรงเรียนแห่งนี้เป็นการพัฒนาและยกระดับมาตรฐานความรู้ของผู้ที่จะเข้าเรียนต่อในระดับมหาวิทยาลัย ประการที่สอง การสร้างความเสมอภาคในลักษณะการให้โอกาสทางการศึกษาแก่ผู้เรียน ที่มีความแตกต่างหลากหลายด้านฐานะเศรษฐกิจ ประการที่สาม นักเรียน ต.ม.ธ.ก. คือจิตวิญญาณแบบธรรมศาสตร์ยุคแรก เนื้อหาในหนังสือนำเสนอ เรื่องราวความหลากหลายทางฐานะของผู้เรียน กระบวนการคัดเลือกผู้เข้าศึกษาในโรงเรียนเพื่อการสร้างโอกาสทางการศึกษาแก่ผู้เรียนที่ขาดแคลนและห่างไกลพระนคร ความภาคภูมิใจในความพิเศษของหลักสูตรและมาตรฐานวิชาการ ตลอดจนเรื่องเล่ากิจกรรมนักเรียน สภาพเศรษฐกิจในชีวิตประจำวัน ความสำนึกทางการเมือง ความทรงจำเกี่ยวกับภูมิทัศน์การใช้พื้นที่ของมหาวิทยาลัยที่ท่าพระจันทร์ รวมถึงเรื่องเล่าความสัมพันธ์ที่มีต่อผู้ประศาสน์การ อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ความทรงจำร่วมของชาว ต.ม.ธ.ก. ความทรงจำที่มีต่อสงครามโลกครั้งที่สอง ความสัมพันธ์ทางการศึกษา คำบอกเล่าทัศนคติที่มีต่อมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปัจจุบัน

ในหนังสือได้กล่าวถึงเรื่องเล่าความสัมพันธ์ชาย-หญิง ว่า “อาจเป็นยุคแรกของระบบก่อนอุดมศึกษาที่มีผู้เรียนชาย-หญิง รวมกันแบบสหศึกษา นับเป็นพื้นที่สาธารณะชาย-หญิง ในสังคมสมัยใหม่ยุคแรกเริ่ม” ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการศึกษาได้เปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับชาย-หญิง ทำให้ผู้ชายตระหนักถึงความรู้ความสามารถของผู้หญิง ขณะเดียวกันผู้หญิงก็ได้ค้นพบความรู้ความสามารถของตนเองผ่านระบบการศึกษาที่ทำให้พวกเขามีบทบาทและสถานะมากไปกว่าพื้นที่ภายในครอบครัวในบ้าน ทั้งชายและหญิงยังได้เรียนรู้การปฏิสัมพันธ์กันในพื้นที่สาธารณะภายใต้บริบททางสังคมและวัฒนธรรม และหนังสือนำเสนอให้เห็นถึงทั้งความเป็นชาย ความเป็นหญิง เพศวิถีผ่านวิถีชีวิตและพื้นฐานการอบรมบ่มเพาะจากครอบครัว สุดจิตต์ ภูมิจิตร ต.ม.ธ.ก. รุ่นที่ 2 เล่าถึงความผูกพันระหว่างเพื่อน ว่า “สำหรับฉันแล้ว การได้นั่งเรียนรวมกับนักศึกษาชายเป็นเรื่องแปลกใหม่ เรานั่งเรียงตามเกรด ตามคะแนนที่แต่ละคนสอบได้ รู้สึกว่ามีความเท่าเทียมกัน และทำให้อินทสนมกันได้ง่ายขึ้น แต่ส่วนมากผู้หญิงเขาก็อยู่กลุ่มผู้หญิงตามความเคยชิน”

ขณะที่ เรื่องเล่าของ เครือพันธ์ บำรุงพงษ์ นักเรียน ต.ม.ธ.ก. รุ่น 3 ซึ่งต่อมาเป็นคู่ชีวิตของ ศักดิชัย บำรุงพงษ์ นักการทูตและนักเขียนแนวสังคมนิยม (เช่น นิยายเรื่อง ปีศาจ ความรักของวไลยา) ได้สะท้อนให้

เห็นถึงบทบาทของผู้หญิงในการเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมือง ขณะที่เพื่อนนักเรียน ต.ม.ธ.ก. และเป็นหนึ่งในผู้เข้าร่วมเดินขบวนเพื่อเรียกร้องดินแดนคืน ในเหตุการณ์เดียวกันนี้ยังมีเพื่อนร่วมรุ่น 3 อย่างไอริน นิตยวรรณะ ซึ่งเป็นลูกครึ่งมอญ-เดนมาร์ก เป็นนางงามบุปผชาติตอนเรียนอยู่ชั้น ม.6 เป็นนางเอกเรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก” อำนวยการสร้างโดยปรีดี พนมยงค์ ที่ต่อมาจึงมาเรียนที่ ต.ม.ธ.ก. ได้เล่าถึงบรรยากาศตอนไปเดินขบวนว่า “ตอนนั้นเขาให้ผู้หญิงเดินนำหน้า เป็นคู่เรียงสอง จากนั้นก็ต่อด้วยผู้ชายเป็นแถวเรียงสองเหมือนกัน”

เรื่องเล่าของผู้หญิง ต.ม.ธ.ก. ในเล่ม 1 และ 2 แม้จะปรากฏผู้หญิงที่ได้รับการสัมภาษณ์เพียงไม่กี่คน แต่ได้สะท้อนให้เห็นบทบาทและสถานะของผู้หญิงที่สามารถเข้าถึงการศึกษาโดยการสนับสนุนจากครอบครัว การอยู่ในพื้นที่ทางสังคมอย่างโรงเรียนทำให้ผู้หญิงได้เข้าไปมีส่วนร่วมอยู่ในเหตุการณ์สำคัญทางสังคมการเมือง การเรียกร้องความเป็นธรรม ดังเช่นบทสัมภาษณ์คุณหญิงธีราณี กรรณสูตร (สิริยาณ) ต.ม.ธ.ก. รุ่น 6 ได้กล่าวไว้ในเล่ม 2 เกี่ยวกับเหตุการณ์สไตรค์หน้าโรงอาหารที่ขายราคาแพงเกินไปก่อกวน เหตุการณ์กรีดเลือดประท้วงรัฐบาลเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรม และหน้าที่การทำงานของเครือข่ายก็สะท้อนให้เห็นว่าผู้หญิงที่ได้รับการศึกษา ทำงานนอกบ้านในยุคนั้น เป็นผู้หญิงสมัยใหม่แห่งยุคสมัย

ดังนั้น การจะศึกษาประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ควบคู่ไปกับประเด็นผู้หญิง เพศสถานะ และเพศวิถี จึงควรศึกษาการเกิดขึ้นและประวัติความเป็นมาของ ต.ม.ธ.ก. เนื่องจากโรงเรียนแห่งนี้ถือเป็นส่วนหนึ่งของมหาวิทยาลัย เป็นรากฐานที่บ่มเพาะจิตวิญญาณธรรมศาสตร์ เป็นสถาบันที่มอบโอกาสทางการศึกษาให้กับผู้เรียน และยังมีส่วนสร้างสังคมประชาธิปไตยผ่านการศึกษา และสัมพันธ์กับแนวคิดของ มิลล์ และ เทเลอร์ ที่มีความเชื่อว่า การศึกษา ที่สร้างความมีตรรกะเหตุผลในตัวผู้หญิง หมายถึงการศึกษาที่บ่มเพาะผู้หญิงให้เป็นปัจเจกชน เข้าใจตนเองอย่างถ่องแท้และมีอิสระในการตัดสินใจกำหนดชีวิตตน (นงเยาว์ เนาวรัตน์, 2561, น. 9)

การต่อรองอำนาจและการสร้างพื้นที่ของผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

การต่อรองอำนาจของผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ไม่อาจแยกออกจากประวัติศาสตร์ของขบวนการสตรีนิยมและพัฒนาการเรื่องสิทธิสตรีในระดับโลก การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในมหาวิทยาลัยในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา สะท้อนให้เห็นว่าผู้หญิงมิได้เป็นเพียงผู้เข้ารับการศึกษา หากแต่มีบทบาทในการสร้างพื้นที่ของตนเอง ทั้งในระดับนโยบาย งานวิชาการ และกิจกรรมสาธารณะ โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา การพัฒนาหลักสูตรระดับบัณฑิตศึกษาด้านสตรี เพศสถานะ และเพศวิถี ตลอดจนการก่อตั้งกลุ่มเคลื่อนไหวของนักศึกษา ล้วนเป็นเครื่องชี้วัดการต่อรองเชิงสถาบันของผู้หญิงและบุคคลหลากหลายทางเพศที่ท้าทายระบอบความรู้ที่ผู้ชายเป็นศูนย์กลาง และเปิดพื้นที่ใหม่ของความรู้ ความทรงจำ และการจัดการอัตลักษณ์ในมหาวิทยาลัยแห่งนี้

ในหนังสือ *ความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย ความเสมอภาคระหว่างเพศ ในรัฐธรรมนูญไทย (พุทธศักราช 2475-2560)* (มาลี พฤษพงษ์ศาวลิ, 2565) ได้นำเสนอให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง “กฎหมาย” และ “การเมือง” ซึ่งเป็นนโยบายของผู้ใช้อำนาจรัฐเกี่ยวกับ “สตรี” นับตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 มาจนถึงปัจจุบัน ทำให้เห็นพัฒนาการหลัก “ความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย” และ “ความเสมอภาคระหว่างเพศ” ในสังคมไทย กับบริบทขบวนการเรียกร้องสิทธิสตรี (Global women’s movement) ระดับโลก

ประเด็นหนึ่งที่มีการนำเสนอในหนังสือคือบทบาทของมหาวิทยาลัย(วิชา)ธรรมศาสตร์(และการเมือง) กับงานส่งเสริมสถานภาพสตรี: อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ซึ่งสะท้อนให้เห็นสถานภาพของผู้หญิงในอดีตว่า

ผู้หญิงในสังคมไทยทำการเรียกร้อง “สิทธิในความเป็นคน” มาเป็นเวลายาวนานตั้งแต่ยุคโบราณซึ่งเป็นประวัติศาสตร์การต่อสู้ของผู้หญิงกับ “ลัทธิผู้ชาย” หรือ ระบอบปิตาธิปไตย มาจนถึงปัจจุบัน การเคลื่อนไหวการเมืองเรื่องเพศยังมีเรื่องพัฒนาการความเป็น “คน” และความเป็น “พลเมือง” ของผู้หญิงไทย

นอกจากนี้ ในหนังสือดังกล่าว ได้มีการระบุถึงเนื้อหาส่วนที่เกี่ยวกับการส่งเสริมความเสมอภาคระหว่างเพศในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งผู้เขียนได้กล่าวถึงความเป็นมาของโครงการสตรีและเยาวชนศึกษา โครงการประสานความร่วมมือเพื่อพัฒนาสตรีในประเทศไทย (ปพส.) หรือ Women in Development Consortium in Thailand (WIDCIT) หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ด้านสตรีศึกษา พ.ศ. 2544 ตลอดจนหลักสูตรมหาบัณฑิตสาขาสตรี เพศสถานะ และ เพศวิถีศึกษา อันทำให้เห็นเส้นทางการส่งเสริมความเสมอภาคระหว่างเพศในสถาบันการศึกษาที่เป็นหลักสูตรการศึกษาอย่างเป็นรูปธรรม ดังนี้

1) โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา ก่อตั้งขึ้นในฐานะโครงการจัดตั้งสถาบันสตรีและเยาวชนศึกษา โดยคำสั่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ที่ 274/2529 เมื่อวันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2529 ผู้ก่อตั้งโครงการคือ ศ.คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี อธิการบดีหญิงคนแรกของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และคนแรกของประเทศไทย ซึ่งดำรงตำแหน่งรักษาการอธิการบดีระหว่าง วันที่ 10 มกราคม - 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2525 หลังจากนั้นดำรงตำแหน่งอธิการบดีอยู่วาระครึ่ง ตั้งแต่วันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2525 ถึง 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2531 โดยปัจจุบันโครงการสตรีและเยาวชนศึกษายังคงดำเนินการอยู่

บทบาทของโครงการสตรีและเยาวชนศึกษา คือการสืบทอดภารกิจของการเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจ และกระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวของสังคมไทยในเรื่องประชาธิปไตย โดยมุ่งประเด็นหลักไปที่ความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย และความเสมอภาคระหว่างเพศ นอกจากนี้ โครงการนี้ยังเป็นการสืบทอดภารกิจทางประวัติศาสตร์ของ คณะนิติบัณฑิตและธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิง ซึ่งก่อตั้งโดยกลุ่มผู้หญิงที่มีโอกาสเข้ารับการศึกษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ตั้งแต่ปีก่อตั้ง (พ.ศ. 2477) ส่วน คณะนิติบัณฑิตและธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิง ก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2490 และต่อมาเปลี่ยนชื่อของกลุ่มเป็น สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายหมายในพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมที่มีการเปิดสอนวิชานิติศาสตร์ในสถาบันการศึกษาอื่น ๆ เช่นกัน โดยมุ่งหมายจะใช้ความรู้ทางด้านกฎหมายเพื่อช่วยเหลือประชาชน ซึ่งเป็นจิตวิญญานที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน (มาลี พงษ์พวงสาวลี, 2565, น. 41) แม้ชื่อจะเปลี่ยนไปจากเมื่อแรกก่อตั้ง และยังคงดำเนินงานโดยกลุ่มผู้หญิง

เอกสารโครงการจัดตั้งสถาบันสตรี เยาวชน และครอบครัวศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา ยึดมั่นในแนวทางการประสานความรู้ทางทฤษฎีกับการปฏิบัติเพื่อผลักดันให้เกิดสังคมแห่งความเสมอภาคสร้างสรรค์ของความสัมพันธ์หญิงชาย คณะกรรมการโครงการสตรีและเยาวชนศึกษา ได้ตระหนักถึงความสำคัญในการผสมผสานระหว่างภูมิปัญญาดั้งเดิมและวิทยาการของสังคมอื่น ๆ นอกจากนี้ยังตระหนักถึงบทบาทและความสำคัญของศาสนธรรมในการสร้างสรรค์ความสงบสุขและสันติภาพในทุกระดับ อีกทั้งยังเห็นว่ามีความเหลื่อมล้ำระหว่างหญิงชายในโอกาสทางการพัฒนาทางด้านจิตวิญญาน (Spiritual development) ซึ่งเป็นการตัดโอกาสในการศึกษาและปฏิบัติธรรมของเพศหญิงอันเป็นการกีดกันและเลือกปฏิบัติในเชิงโครงสร้าง (Structural discrimination) ด้วยเหตุดังกล่าว กิจกรรมส่วนหนึ่งของโครงการสตรีและเยาวชนศึกษา ตั้งแต่เริ่มก่อตั้งจนถึงปัจจุบันและในอนาคต จะเป็นการรณรงค์ให้สถาบันศาสนาตระหนักถึงความสำคัญและความจำเป็นที่จะช่วยเหลือเกื้อกูลให้เพศหญิงได้รับประโยชน์และมีโอกาสเท่าเทียมกับชายในการศึกษาและปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาตนและสังคมรวม (โครงการจัดตั้งสถาบันสตรี เยาวชน และครอบครัวศึกษา, 2535, น. 8-9)

นับตั้งแต่เริ่มตั้งโครงการสตรีและเยาวชนศึกษาในปี พ.ศ. 2529 จนถึงปัจจุบัน การดำเนินงานของโครงการได้ให้ความสำคัญกับกิจการด้านสตรีศึกษา และเยาวชนและครอบครัวศึกษาควบคู่กัน โดยงานที่ทำไปแล้วส่วนใหญ่เป็นงานวิชาการ รองลงไปคืองานพัฒนาหลักสูตรและงานวิจัย สำหรับงานศูนย์ข้อมูลเพียงแต่รวบรวมเอกสารสิ่งพิมพ์เกี่ยวกับสตรีศึกษาและเยาวชนศึกษาทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ผลการทำงานอย่างต่อเนื่องของโครงการสตรีและเยาวชนศึกษา ได้ส่งผลให้โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา และสำนักบัณฑิตอาสาสมัครประสบความสำเร็จในการเปิดหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสตรีศึกษา (Women's studies) ในปีการศึกษา 2544 และนับตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2549 เป็นต้นมา หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสตรีศึกษา ได้โอนย้ายหลักสูตรเพื่อสังกัดวิทยาลัยสหวิทยาการ ปัจจุบัน โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา สังกัดสถาบันสัญญาธรรมศักดิ์เพื่อประชาธิปไตย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยทำงานในชื่อ “ศูนย์สตรี เยาวชน และ ครอบครัวศึกษา” ภายใต้ศูนย์ประชาธิปไตยและพลเมือง จากโครงการสตรีและเยาวชนศึกษาสู่หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ด้านสตรีศึกษา พ.ศ. 2544 สู่หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสตรี เพศสถานะ และเพศวิถีศึกษา พ.ศ. 2556 โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จึงเป็นจุดหมายที่ทำให้เกิดการขับเคลื่อนด้านสตรีและเยาวชนนำไปสู่ความร่วมมือกับภาคีและเครือข่าย สู่การสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับผู้หญิงผ่านมุมมองต่าง ๆ

2) โครงการประสานความร่วมมือเพื่อพัฒนาสตรีในประเทศไทย (ปพส.) หรือ Women in Development Consortium in Thailand (WIDCIT) เป็นโครงการที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2529 ปีเดียวกับการก่อตั้งโครงการจัดตั้งสถาบันสตรีและเยาวชนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้รับหน้าที่เป็นสำนักงานเลขานุการของโครงการประสานความร่วมมือเพื่อพัฒนาสตรีในประเทศไทย (ปพส.) และโครงการนี้เกิดขึ้นในวาระการดำรงตำแหน่งอธิการบดีหญิงคนแรกของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศ.คุณหญิง นงเยาว์ ชัยเสรี

ศ.มาลี พฤษภพศาณี (2565, น. 32-33) ได้เขียนถึง โครงการประสานความร่วมมือเพื่อพัฒนาสตรีในประเทศไทย (ปพส.) ไว้ดังนี้

“โครงการ ปพส. ได้รับทุนสนับสนุนจากรัฐบาลแคนาดาเป็นเวลาเกือบ 7 ปี ผ่านโครงการ Canadian International Development Fund (CIDA)

กิจกรรมเกี่ยวกับการส่งเสริมความเสมอภาคระหว่างหญิงชายเหล่านี้เป็นผลเนื่องมาจากองค์การสหประชาชาติได้ประกาศให้ปี พ.ศ. 2518 เป็นปีสตรีสากล (International Women's Year) และกำหนดให้ พ.ศ.2518 – 2528 เป็นทศวรรษสตรีว่าด้วยความเสมอภาค การพัฒนา และสันติภาพ (The women's decade for equality, development and peace)

อธิการบดีหญิงผู้มีวิสัยทัศน์กว้างไกล ได้จัดให้โครงการจัดตั้ง สถาบันสตรีและเยาวชนศึกษา สังกัดอยู่ในสำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผู้เขียน [ศ.มาลี พฤษภพศาณี] เป็นกรรมการก่อตั้งสถาบันฯ และทำหน้าที่เป็นผู้บริหารฝ่ายไทย (Thai administration) ของโครงการประสานความร่วมมือเพื่อพัฒนาสตรีในประเทศไทย ดังนั้นจึงอยู่ในวิสัยที่จะจัดสรรทรัพยากรจากแคนาดาสนับสนุนโครงการจัดตั้งสถาบันสตรีและเยาวชนศึกษาได้ การทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่อย่างต่อเนื่องของโครงการจัดตั้งสถาบันสตรีและเยาวชนศึกษา ซึ่งเป็นโครงการภายในของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และโครงการประสานความร่วมมือเพื่อพัฒนาสตรี ในประเทศไทย (ปพส.) ซึ่งเป็นโครงการชั่วคราวที่รับเงินสนับสนุนจากรัฐบาลแคนาดา ทำให้งานด้านนี้เป็นปีกแผ่นขึ้นในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งในช่วงเวลานั้น (หรือไม่ว่าสมัยใหม่) รัฐบาลยังไม่ได้ให้ความสนใจต่อเรื่องการพัฒนาสถานภาพสตรี”

จากบริบทดังกล่าวพบว่ามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในช่วงการบริหารงานของอธิการบดี ศ.คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี มีนโยบายที่สอดคล้องไปกับบริบทโลกเรื่องความเสมอภาคทางเพศและยังดำเนินงานในการประสานความร่วมมือกับรัฐบาลแคนาดาในการขับเคลื่อนระดับมหภาค รวมถึงเป็นการส่งเสริมงานวิชาการ การขับเคลื่อนประเด็นผู้หญิงในมิติต่าง ๆ

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า โครงการ ปพส. ได้ร่วมกับโครงการจัดตั้งสถาบันสตรีและเยาวชนศึกษา อย่างใกล้ชิดในการสร้างผลงานทางวิชาการด้านสตรีในลักษณะต่าง ๆ จนมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับในสังคมไทย ว่า ธรรมศาสตร์ได้ให้ความสำคัญต่อเรื่องความเสมอภาคระหว่างหญิงชายอย่างแท้จริง ส่งผลให้มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เปิดหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ด้านสตรีศึกษา ในปี พ.ศ. 2544 ปัจจุบันนี้คือ หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสตรี เพศสถานะ และเพศวิถีศึกษา (Women, gender and sexuality studies) สังกัดในวิทยาลัยสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

นอกจากนี้ คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีกลุ่ม Thammasat Law School Feminist's Club (Thammasat Law School Feminist's Club, ม.ป.ท.) กิจกรรมต่าง ๆ ของดังกล่าวสามารถสร้างแรง กระเพื่อม ความตระหนักรู้ เรื่องสิทธิความเท่าเทียมทางเพศในผู้หญิงและกลุ่มหลากหลายทางเพศ ทั้งในเชิง ปัจเจกและเชิงนโยบาย สะท้อนให้เห็นว่าการศึกษาประเด็นผู้หญิง เพศสถานะ และเพศวิถี ควรมีการศึกษา อย่างบูรณาการร่วมกับศาสตร์หรือวิชาอื่น ๆ อันจะนำไปสู่การวิเคราะห์ปัญหาที่เกิดขึ้นหลากหลายมิติมุมมองและ รอบด้านยิ่งขึ้น

ขณะเดียวกัน ภายในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ยังมีกลุ่มขับเคลื่อนเกี่ยวกับผู้หญิงและกลุ่มหลากหลาย ทางเพศ เช่น กลุ่มสตรี@ธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นกลุ่มสตรีนิยมด้านละครและภาพยนตร์ แห่ง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ สังกัดวิทยาลัยสหวิทยาการ นอกจากนี้ยังมีโครงการ Summer school ซึ่งเปิด อบรมให้ความรู้เบื้องต้นทางสตรีศึกษาและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา การวิจัยในแนวสตรีนิยมเบื้องต้น เครือข่ายและทรานส์ศึกษาเบื้องต้น ถือเป็นโครงการบริการสาธารณะของโครงการเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (ศิลปวัฒนธรรม, 2566) รวมถึงการจัดกิจกรรมที่เชื่อมโยงกับ ประเด็นสังคม การเมือง ประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัย กับผู้หญิง เพศสถานะ และเพศวิถี

ดังนั้น พัฒนาการของหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา สตรี เพศสถานะ และเพศวิถีศึกษา วิทยาลัยสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นหลักสูตรแรกและหลักสูตรเดียวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรือ อาเซียน ซึ่งมีต้นทางมาจากโครงการสตรีและเยาวชนศึกษา ที่ก่อตั้งโครงการขึ้นในยุคสมัยของ อธิการบดีหญิงคนแรกของมหาวิทยาลัยและของประเทศไทย ได้เติบโตและต่อยอดจากการสถาปนา มหาวิทยาลัยในปี พ.ศ. 2477 หรืออาจกล่าวได้ว่าตั้งอยู่บนฐานอุดมการณ์จิตวิญญาณความเป็นธรรมศาสตร์มา โดยตลอด 90 ปี และมีปรับเปลี่ยนลื่นไหลตามบริบทของยุคสมัย

อภิปรายผลการวิจัย

การศึกษานี้ชี้ให้เห็นว่า แม้มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จะถูกจดจำในฐานะสถาบันการศึกษาที่เป็น สัญลักษณ์ของประชาธิปไตย การเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาค หากแต่บทบาทของผู้หญิง กลับไม่ได้รับการจดจำอย่างเด่นชัดในประวัติศาสตร์กระแสหลักของสถาบัน โดยเฉพาะในลักษณะของ ประวัติศาสตร์ที่สื่อสารผ่านสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัย เช่น อนุสรณ์สถาน อาคาร เอกสารราชการ หนังสือ หรือกิจกรรมการรำลึกประวัติศาสตร์ เหล่านี้ส่วนใหญ่ตั้งชื่อตามผู้นำชาย และมุ่งเชิดชูผู้ชายในฐานะ

ผู้ก่อตั้ง ผู้เสียสละ หรือผู้ปกป้องอุดมการณ์ทางการเมืองของมหาวิทยาลัย

การที่ประวัติศาสตร์ถูกหล่อหลอมให้เป็นพื้นที่แห่งความทรงจำของผู้ชาย ย่อมมีผลต่อการสร้างความหมายของสถาบันและการทำให้ผู้หญิง “ไม่ปรากฏ” หรือ “ไม่ถูกจดจำ” ในฐานะผู้สร้างสรรค์หรือผู้มีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียม นี่คือนิยามที่เลอร์เนอร์ (Lerner, 1975) เรียกว่า “การลบเลือนผู้หญิงจากกระบวนการรับรู้และบันทึกทางประวัติศาสตร์” และสอดคล้องกับงานของ สก็อตต์ (Scott, 1986) ที่เสนอว่าการวิเคราะห์ “เพศ” ในฐานะหมวดหมู่ทางประวัติศาสตร์ จะช่วยเปิดเผยอำนาจที่ฝังตัวอยู่ในกระบวนการเขียนประวัติศาสตร์ที่ดูเป็นกลางทางเพศ แต่แท้จริงแล้วคือการยืนยันความเป็นชายเป็นศูนย์กลางของการรับรู้ทางสังคม

อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษานี้ไม่ได้นำเสนอเพียงช่องว่างของการจดจำ แต่ยังเปิดเผยว่า ผู้หญิงในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์มีบทบาทหลากหลายในฐานะนักศึกษา ผู้บริหาร นักวิชาการ และนักกิจกรรม ทั้งยังมีส่วนร่วมในเหตุการณ์สำคัญทางการเมืองและสังคมหลายช่วงเวลา เช่น การเรียนร่วมในระบบสหศึกษายุคแรก การเคลื่อนไหวเชิงสัญลักษณ์ การประท้วงเชิงจริยธรรม และการจัดตั้งโครงการที่ผลักดันประเด็นสิทธิสตรี เพศสถานะ และความหลากหลายทางเพศ ซึ่งล้วนเป็นรูปแบบการปรากฏตัวในพื้นที่สาธารณะที่สะท้อนให้เห็นการต่อรองอำนาจ การใช้เสียง และการขยายบทบาทของผู้หญิงจาก “ผู้รับการศึกษา” ไปสู่ “ผู้มีปฏิสัมพันธ์กับโครงสร้างสถาบัน”

นอกจากนี้ยังพบว่าในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ผู้หญิงธรรมศาสตร์ได้ริเริ่มการสร้างพื้นที่ใหม่ทางวิชาการ เช่น การเปิดหลักสูตรด้านสตรี เพศสถานะ และความหลากหลายทางเพศ การจัดกิจกรรมรำลึกเหตุการณ์ประวัติศาสตร์จากมุมมองของผู้หญิง และการผลักดันการจัดนิทรรศการทางเลือกภายในมหาวิทยาลัย ซึ่งล้วนเป็นความพยายามผลิตซ้ำ “ความทรงจำเชิงวิพากษ์” (Critical memory) ที่ตั้งคำถามกับความทรงจำกระแสหลักแบบชายเป็นศูนย์กลาง

บทความนี้ตั้งอยู่บนกรอบความคิดของประวัติศาสตร์แนวสตรีนิยมที่ให้ความสำคัญกับประสบการณ์ของผู้หญิง เสียงจากชายขอบ และความทรงจำที่เคยถูกทำให้ไม่เป็นวิชาการ โดยใช้การวิเคราะห์เอกสาร บอกเล่า ความทรงจำ และประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยเป็นแหล่งข้อมูลที่ชอบธรรม การศึกษาไม่ได้มุ่งเพียงเพิ่ม “จำนวนผู้หญิง” ในหน้าประวัติศาสตร์ หากแต่ตั้งคำถามต่อโครงสร้างการเขียนประวัติศาสตร์ การผลิตภาพจำ และผู้มีสิทธิเล่าเรื่อง

ท้ายที่สุด การตั้งคำถามว่า “ผู้หญิงอยู่ที่ไหนในธรรมศาสตร์” จึงมิใช่เพียงการติดตามการมีอยู่ของผู้หญิง หากยังเป็นการวิพากษ์โครงสร้างความรู้ที่ทำให้ผู้หญิงกลายเป็นเพียงภาพรองหรือถูกมองข้าม แม้ในพื้นที่ที่อ้างความเสมอภาคและประชาธิปไตย บทความนี้จึงเสนอให้เราพิจารณาการเขียนประวัติศาสตร์ในฐานะพื้นที่แห่งการต่อรองอำนาจ และเห็นว่าการเปิดพื้นที่ให้กับเสียงของผู้หญิง ความทรงจำ และอัตลักษณ์ทางเพศที่หลากหลาย คือกระบวนการรื้อฟื้นและเขียนประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์ในมิติใหม่ที่เปิดกว้างและครอบคลุมมากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- กษิติศ อนันทนาธร (บรรณาธิการ). (2562). *เหลียวหลังแลหน้า 85 ปี ธรรมศาสตร์*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กิตติยา วิทยาประพัฒน์. (2561). อ่าน “ธรรมศาสตร์” ผ่านมุมมองสตรีนิยม: บันทึกของฉันในวันแรก ของ Summer School. *จุลสารหอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์*, 21 (มิถุนายน 2560-พฤษภาคม 2561), 67.
- กุหลาบ สายประดิษฐ์, 2448-2517 (2565). *ตุนักศึกษา ม.ธ.ก. ด้วยแวนชาว*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- คณะราษฎร. (2475). *ประกาศคณะราษฎร*. สืบค้น 7 พฤศจิกายน 2567, จาก <http://www.enlightened-jurists.com/download/5>
- โครงการจัดตั้งสถาบันสตรี เยาวชน และครอบครัวศึกษา. (2535). *โครงการจัดตั้งสถาบันสตรี เยาวชน และครอบครัวศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ฐาปนันท์ นิพิฏฐกุล. (2556). ศาสตราจารย์ ดร. ปรีดี พนมยงค์ ท่านผู้ประศาสน์การ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (พ.ศ. 2477-2495). ใน *ผู้ประศาสน์การและอธิการบดี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (พ.ศ. 2477-2556): ประวัติชีวิต ความคิด และการทำงาน*, น. 18-64. กรุงเทพฯ: หอจดหมายเหตุ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- โตม ไกรปกรณ์. (2565). *BNK48 วัฒนธรรมบันเทิงแบบใหม่ในสังคมไทยร่วมสมัย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ชัยกร แสงกระจ่าง (2566). *เหมือนดาวส่องแสงอยู่ทั่วฟ้าฟ้า* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คมบาง.
- ชานันท์ ยอดหงษ์. (2564). *หลังบ้านคณะราษฎร ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ชานันท์ ยอดหงษ์ และ อัครพงษ์ คำคุณ. (2565). *รองศาสตราจารย์เกศินี วิฑูรชาติ: ประวัติชีวิต ความคิด และการทำงานอธิการบดีหญิงมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในยุคแห่งการเปลี่ยนผ่านของสังคมไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: วิทยาลัยนานาชาติปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ทวีลักษณ์ พลราชม. (2549). ไดอารี่ จดหมายร้องเรียน แลกเปลี่ยน ฯลฯ: แกะรอย ‘ความรู้’ จากเอกสารของพรเพชร เหมือนศรี หญิงชาวจังหวัดนครสวรรค์. *จุลสารหอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์*, 10(มิถุนายน 2549 - พฤษภาคม 2550), 68-89.
- ไทเรล ฮาเบอร์คอนน์. (2558). *ผู้หญิงก่อน-หลังการอภิวัฒน์สยาม 24 มิถุนายน 2475* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สถาบันปรีดี พนมยงค์
- ไทยโรจน์ พวงมณี และ อสิริยาภรณ์ ชัยกุหลาบ. (2567). ผ้าชิ้นนางหาญ: ตำนานและอัตลักษณ์ผ้าทอพื้นบ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ไทดำ อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย. *วิพิธพัฒนศิลป์*, 4(1), 98-117.
- นงเยาว์ เนาวรัตน์. (2561). *การศึกษาของผู้หญิงตัวตนและพื้นที่ความรู้* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: มูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท. สืบค้น 7 พฤศจิกายน 2567, จาก <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/thailand/14684.pdf>
- นันทิยา สุกนธปฏิภาณ. (2560). “หญิงรักหญิง” ในธรรมศาสตร์. *จุลสารหอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์*, 13 (มิถุนายน 2552 - พฤษภาคม 2553), 73-93.

- นุรุลฮุดา อับดุล และ วันพิชิต ศรีสุข. (2565). สตรีมุสลิม: ชีวิตและบทบาทในการเป็นนักเคลื่อนไหวทางสังคมในจังหวัดชายแดนภาคใต้. *Journal of Social Sciences and Humanities Research in Asia*, 17-32.
- บุญเย็น วอทอง. (2507). การจัดตั้งสถาบันการศึกษาในทางปกครองของประเทศไทย: บทศึกษาเฉพาะกรณีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองในลักษณะที่เป็นอุปสรรคต่อการปกครองระบอบประชาธิปไตยสมัยเริ่มต้นในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ฝ่ายกิจการพิเศษ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (2567). ดิฉันชื่อ...นางเยาว์ ชัยเสรี (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พินัญญา ลาภประเสริฐพร. (28 ตุลาคม 2564). บทบาทของคณะนิติศาสตร์ในการส่งเสริมความหลากหลายทางเพศ. สืบค้น 7 พฤศจิกายน 2567, จาก <https://alumni.law.tu.ac.th/news/dc01b4b2-1682-4597-878c-1e1bdd30d2eb/detail>
- พระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2495. (2495, 18 มีนาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 65 ตอนที่ 18. หน้า 395-421.
- มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (2567). ศาสตราจารย์ คุณหญิงนางเยาว์ ชัยเสรี สตรีผู้นำการเปลี่ยนแปลง แห่ง “ธรรมศาสตร์” (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มาลี พงษ์พงศาวิ. (2565). ความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย และความเสมอภาคระหว่างเพศในรัฐธรรมนูญไทย (พุทธศักราช 2475-2560) (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สถาบันสัญญาธรรมศักดิ์เพื่อประชาธิปไตย.
- มูลนิธิผู้หญิง. (2540). *การค้าผู้หญิง: ภัยถึงสังคมไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้หญิง.
- มูลนิธิผู้หญิง. (2567). *สิทธิสตรี การเดินทางของมูลนิธิผู้หญิง* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้หญิง.
- วารสารณ เรื่องศรี. (2566). อุบลวันฉา: ผู้หญิงในประวัติศาสตร์เปลี่ยนผ่านของยุคสมัย. *วารสารประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์*, 10(2), 1-34.
- วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์. (2551). *ปณิธานหึงห้อย: รวมงานเขียนและบทรำลึกถึงวันฉา ตันติวิทยาพิทักษ์ 2498-2550* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี.
- ศิลปวัฒนธรรม. (19 มิถุนายน 2566). *Summer School-SEAS 2023 “สตรีนิยม ความเสมอภาค และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา”* อบรม “ฟรี”. สืบค้น 7 พฤศจิกายน 2567, จาก https://www.silpa-mag.com/uncategorized/article_110293
- ศิริพร สโครบานะ และปานจิตต์ แก้วสว่าง. (2566). *ผู้หญิงเรื่องที่ยินยังไม่พอ* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้หญิง.
- ศรีดาวเรือง. (2567). *วรรณคดี อัตชีวประวัติของวรรณภา ทรรปนันทน์ โดย ศรีดาวเรือง* (พิมพ์ครั้งที่ 1). นนทบุรี: บริษัท สำนักพิมพ์อ่าน จำกัด.
- สมชาย ฉัตรทอง. (2563). *ประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญ-ธรรมศาสตร์*. สืบค้นเมื่อ 7 พฤศจิกายน 2567 จาก <https://www.posatu.com/wp-content/uploads/2020/07/ประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญ.pdf>
- สมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย. (2537). *คือหญิงอย่างยั้งนี้: เรื่องสั้น บทกวีที่เกี่ยวกับ แม่ เมียและลูกสาวของคุณเอง* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย.
- สมาคมนักเขียนสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์. *การก่อตั้งสมาคม*. สืบค้น 7 พฤศจิกายน 2567, จาก <https://www.wlat.or.th/16954211/เกี่ยวกับสมาคม>

- สารคดี. (2551). *วนิดา ดันตวิทยาพิทักษ์ คนเล็ก ๆ ผู้ไม่ยอมจำนน*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี.
- สินธุ์ สิทธิรักษ์. (2560). ผู้หญิงกับจดหมายเหตุศึกษา: ว่าด้วยการเรียนการสอน. *จุลสารหอจดหมายเหตุ ธรรมศาสตร์*, 21(มิถุนายน 2560 - พฤษภาคม 2561), 22-51.
- สุชีรา ตันชัยนันท์. (2546). *เปิดบันทึกนักโทษหญิง 6 ตุลา* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: หจก.ภาพปัญญา.
- สุนี ไชยรส. (2547). *การหลอมรวมอุดมการณ์เฟมินิสต์ ประชาธิปไตย และสิทธิมนุษยชน : ศึกษาผ่านประสบการณ์ สุนี ไชยรส* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสตรีศึกษา). สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ.
- อรสม สุทธิสาคร. (2545). *ดอกไม้ราตรี สิ้นคำมีชีวิต* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สารคดี.
- อังคาร จันทร์เมือง และ กาญจนา เหล่าโชคชัยกุล. (2554). *ประวัติศาสตร์บอกเล่าแผนกเตรียมปริญญา มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (ต.ม.ธ.ก.) พ.ศ. 2481-2490 เล่ม 1, (พ.ศ. 2481-2485)*. หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ; มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา.
- อังคาร จันทร์เมือง และ กาญจนา เหล่าโชคชัยกุล. (2554). *ประวัติศาสตร์บอกเล่าแผนกเตรียมปริญญา มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (ต.ม.ธ.ก.) พ.ศ. 2481-2490 เล่ม 2, (พ.ศ. 2481-2485)*. หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ; มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา.
- Clover, D. E. (2022). Women's and Gender Museums: Feminist Pedagogies for Illumination, Imagination, Provocation, and Collaboration. In R. Evans, E. Kurantowicz, and E. Lucio-Villegas (eds.). *Remaking Communities and Adult Learning* (pp. 94-109). Leiden: Brill.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241-1299.
- Hartman, S. (2019). *Wayward Lives, Beautiful Experiments: Intimate Histories of Riotous Black Girls, Troublesome Women, and Queer Radicals*. New York: W.W. Norton.
- Hesse-Biber, S. (2012). *Handbook of Feminist Research: Theory and Praxis*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Lerner, G. (1975). Placing Women in History: Definitions and Challenges. *Feminist Studies*, 3(1/2), 5-14.
- Scott, J. W. (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*, 19(5), 1053-1075.
- Tilly, L. A. (1989). Gender, Women's History, and Social History. *Social Science History*, 13(4), 439-462.